

ΚΡΙΤΙΚὸΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚὸΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου (†) Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας. Χορηγία Χριστοφόρου Β' Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, μερίμνη Γρηγορίου Παπαμιχαήλ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου, Ἀκαδημαϊκοῦ, ἐπιμελεία Γεωργίου Τριανταφυλλάκη (π. Θ.). Πρόλογος Γρηγορίου Παπαμιχαήλ. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1951 (σελ. ιζ' +1048+π', μετὰ φωτοτυπιῶν τοῦ χορηγοῦ καὶ τοῦ συγγραφέως, Χάρτου τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Ἀντιοχείας κατὰ τὴν ἀναγραφὴν τῶν Ἐπισκοπῶν ἐπὶ Ἀναστασίου Α', Χρονολογικοῦ πίνακος τῶν Πατριαρχῶν Ἀντιοχείας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Χρονολογικῆς σειρᾶς τοῦ ἀνὰ χεῖρας ἔργου, καὶ Ἀλφαριθμητικοῦ καταλόγου ὀνομάτων).

Ὁ γράφων τὰς γραμμὰς ταύτας εἶνε ἐξαιρετικῶς εὐτυχῆς ὅτι τὴν πλουσίαν σειρὰν τῶν μερίμνη αὐτοῦ μέχρι τοῦδε δημοσιευθέντων καταλοιπῶν ἀνεκδότων χειρογράφων ἐκκλησιαστικοῖστορικῆς κυρίας ὕλης τοῦ ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου, ἅτινα διὰ διαθήκης κατέλιπεν αὐτῷ πρὸς ἔκδοσιν, ἠδυνήθη νὰ ἐπιστήσῃ διὰ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ὄντως μνημειώδους τούτου ἔργου περὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ ὁποίου ἤσχολεῖτο ἐπὶ ἔτη μετὰ τοῦ εἰς πάντας γνωστοῦ ζήλου του πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ κύκλου τῆς ἱστορίας τῶν κατὰ ἀνατολὰς ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν δι' εἰδικῶν περὶ ἐκάστης ἐπιστημονικῶν μονογραφιῶν. Ὡς εἶνε γνωστόν, κατὰ μὲν τὸν χρόνον τῆς ἐν τῇ Ἱεροσολυμιτικῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Σταυροῦ διδασκαλίας ἐπ' αὐτοῦ τοῦ μαθήματος τῆς Γενικῆς Ἐκκλησίας. Ἱστορίας ἤσχολεῖτο περὶ τὴν συγγραφὴν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, τὴν ὁποίαν συμπληρώσας ἐξέδωκε κατὰ τὴν μετέπειτα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ διατριβὴν του· ἐκ παραλλήλου δ' ὅμως συλλέγων καὶ ἐξεργαζόμενος τὴν διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ὕλην, ἰδίως ἀφ' ὅτου ἐγκατεστάθη ὀριστικῶς ἐν Ἀθήναις ὡς τακτικὸς καθηγητῆς τῆς Γεν. Ἐκκλησίας Ἱστορίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, διαδεχθεὶς τὸν Α. Διομήδη Κυριακόν, τῷ μὲν 1920 ἐξέδωκε τὸν πρῶτον τόμον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς Ἀρχιεπίσκοπος δ' εἶτα Ἀθηνῶν τῷ μὲν 1933 ἐξέδωκε τὴν περὶ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας μεγάλην αὐτοῦ μονογραφίαν, μετὰ διείταν δὲ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, ἀμφότερα δημοσιευθέντα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ χορηγούντος τοῦ Ἀλεξανδρείας Μελετίου, παλαιοῦ αὐτοῦ μαθητοῦ.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐξακολουθῶν νὰ συλλέγῃ ὕλην πρὸς συγγραφὴν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας πολλάκις μοι ἐξέφραζε δυσφορίαν διὰ τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας συνήντα περισσοτέρας ἢ κατὰ τὰς λοιπὰς συγγραφὰς του, διότι διαρκῶς προσέκρουε πρὸς κενά, πρὸς πλήρωσιν τῶν ὁποίων ἀπητεῖτο ἐντονώτερος πνευματικὸς μόχθος.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συγγραφῆς τὸ παράπονόν του ἦτο ὅτι δὲν διέθετε τὸν ὄν ἐπεθύμει χρόνον πρὸς ἀπρόσκοπτον συγγραφικὴν ἐργασίαν. Μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ περὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας ἔργου ἔγραφε

κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1936 πρὸς τὸν ἐν Παρισίοις ἐφησυχάζοντα μητροπολίτην πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρόνιον : «Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ διότι ἠδύοκῃσε νὰ φέρῃ εἰς πέρας καὶ νὰ δημοσιεύσῃ τὸ πολύμοχθον τοῦτο ἔργον. Τώρα μὲ ἀπασχολεῖ ἡ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, ἀλλὰ δυστυχῶς στεροῦμαι χρόνου. Μόλις διαθέτω ἐνίοτε ἐκ τῶν νυκτερινῶν ὥρῶν τινὰς πρὸς μελέτην. Εἶναι δ' ἐκτάκτως ἐνδιαφέρουσα ἡ ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ταύτης καὶ ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἀπὸ ἐθνικῆς ἐπόψεως δι' ἡμᾶς τοὺς Ἕλληνας. Δυστυχῶς ἡ σπάνις τῶν σχετικῶν βοηθημάτων δυσχεραίνει τὴν ἔρευναν. Ἄλλ' ἐλπίζω νὰ φθάσω εἰς ἀποτέλεσμα ἂν μείνω ἡσυχος...». Καὶ κατ' Αὐγουστον τοῦ 1937 «Ἀσχολοῦμαι περὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, τὴν ἐντελῶς ἀγνωστον. Ἐφερα ἱκανὰ συγγράμματα ἐκ Γερμανίας ἰδίως, ἀλλὰ εὐρίσκονται ἀκόμη πρὸ κενῶν, τὰ ὁποῖα μόνον εἰς τὴν Εὐρώπην ἐργαζόμενος ἠδυνάμην ν' ἀναπληρώσω. Ἀλλὰ δυστυχῶς στεροῦμαι τοιούτου εὐτυχήματος δέσμιος ὢν καὶ δούλος μυρίων ἀσχολημάτων...». Καὶ κατὰ Δεκέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους πρὸς τὸν αὐτόν : «... Ἀσχολοῦμαι ἀπὸ πολλοῦ περὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, ἡ ὁποία προκαλεῖ μέγιστον ἐνδιαφέρον, εἶναι δὲ ἀνερεύνητος τὸ πλείστον καὶ ἰδίως ἀπὸ ἑλληνικῆς καὶ ὁρθοδόξου ἐπόψεως. Δυστυχῶς ἐλάχιστος μοι περισσεύει χρόνος, πρόκειται δὲ περὶ ἔργου, τὸ ὁποῖον ἐπρεπε νὰ συναχθῆ ἔν ταῖς βιβλιοθήκαις τῆς Εὐρώπης. Θὰ τὸ θεωρήσω θαῦμα ἂν κατορθώσω νὰ τὸ φέρῃ εἰς πέρας, διαθέτων ἐλαχίστας ὥρας νυκτερινάς, διότι τὴν ἡμέραν εἶναι ἀπάνταστον τὸ πλῆθος τῶν ἀσχολιῶν μου. Ἐν Ἀθήναις δὲν ὑπάρχει, δυστυχῶς, ἡ ἐν Παρισίοις ἐκδομένη *Patrologia Orientalis*. Ἐρεῦνησον παρακαλῶ ἂν ὑπάρχη πῖναξ τοῦ περιεχομένου ὅλων τῶν τόμων καὶ ἂν πωλῶνται τόμοι χωριστά. Ἐχῶ ἀνάγκην δύο ἢ τριῶν μόνον...».

Ὅταν μικρὸν πρὸ τῆς τελευτῆς τοῦ ἠδυνήθη νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ὅλον ἔργον, ἐξέφραξεν ἐπανειλημμένως τὴν ζωηράν του ἱκανοποίησιν, μολογόντι καὶ ἐπ' αὐτῆς τῆς κλίνης τῆς τελευταίας του ἀσθενείας κατατροχόμενος ἐξέφραξεν εἰς τοὺς περὶ αὐτὸν τὴν στενοχωρίαν του διὰ τὰ ἀπερ ἀφίνει ὀλίγα κενὰ εἰς τὸ σύγγραμμα, σγίστα δ' ὅπως παραδοθῆ τὸ χειρόγραφόν του εἰς τὸν ὑποφαινόμενον παλαιὸν μαθητὴν του καὶ φίλον μετὰ λεπτομερῶν ὑποδείξεων πρὸς συμπλήρωσιν καὶ ἐκδοσιν. Τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας ὁ ἀειμνηστος συγγραφεὺς τῆς ἐξακρίτηξεν ὡς τὸ καλλίτερον ἐκκλησιαστικόν του ἔργον. Δυσφορῶν διότι τὸ περὶ τοῦ μοναχισμοῦ τμήμα του κατέσχε δυσαναλόγως πρὸς τὰ λοιπὰ τμήματα, μεγάλην ἔκτασιν, εἶχεν ἐκδηλώσει τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἐκδοθῆ τοῦτο αὐτοτελῶς, ὅπερ καὶ ἐπραξα δημοσιεύσας αὐτὸ ἐν τῇ ὑπ' ἐμοῦ διευθυνομένῃ Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηροίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1938—39), ἀφ' ἧς ἐξεδόθη καὶ εἰς ἀνάτυπα. Μὴ προφθάρας νὰ συντάξῃ αὐτὸ συντομώτερον διὰ τὴν ἐν τῇ συγγραφῇ προοριζομένην θέσιν, συνέστησε τὴν σύντημσιν αὐτοῦ, προετίμησα ὅμως νὰ τὸ τοποθετήσω ὡς εἶχεν ὡς πέμπτον κεφάλαιον (σελ. 656—718). Ἐν τῇ αὐτῇ Ἐπετηροίδι τῶν ἐτῶν 1937—38 (σ. 1—16) εἶχε προδημοσιεύσει ὁ ἴδιος μικρὸν ἐκ τῆς συγγραφῆς τμήμα ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐιδήσεις περὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ 1στ' μέχρι τῶν μέσων τοῦ 15' αἰῶνος, κεφάλαιά τινα δ' ἀλλὰ τοῦ ἔργου ἐξέδωκεν ἐν τῇ «Ἐπετηροίδι τῆς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (1932, 1936, 1937) καὶ ἐν «Θεολογία» (τόμ. 127, 97—193). Κατ' ἐπιθυμίαν τοῦ Μακαριωτάτου Ἀλεξανδρείας Χριστοφόρου, ἐξεδόθη ἰδιαιτέρως τὸ περὶ τῆς ἐν Συρίᾳ λατι-

νικῆς προπαγάνδας (1949), εἰς τὸ τέλος τῆς παρουσίας ἐκδόσεως καταλαμβάνον τὰς σελίδας α'—λε'.

Δὲν ἤξιώθη νὰ ἐκδώσῃ τὸ ἔργον ὁ ἴδιος. Τὸ εὖρον μεταξὺ τοῦ πλήθους τῶν χειρογράφων, τῶν περιελθόντων μετὰ τὴν τελευταίαν τοῦ μακάριστου συγγραφέως εἰς χεῖράς μου, ἐπὶ μακρὸν δὲ μὲ ἐστενοχώρει τὸ πρόβλημα τῆς ἐκδόσεώς του, ἐφ' ὅσον ἔπρεπε νὰ ἐξευρεθοῦν αἱ πρὸς ταύτην μεγάλαι δαπάναι διὰ τὸν μέγαν του ὄγκον. Ἐκ τοῦ ἀδιεξόδου μὲ ἐξήγαγεν ὁ ἀκένωτος εἰς εὐγρεσίας παλαιὸς μὲν μαθητὴς τοῦ ἀειμνήστου Χρυσοστόμου, καὶ ἐμὸς δὲ προσφυλῆς συμμαθητὴς ὑπὸ τῷ αὐτῷ διδασκάλῳ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Σταυροῦ, ἀκραιφνῆς δὲ φίλος καὶ συναγωνιστὴς ἐν τῷ πνευματικῷ σίβῳ τῶν ὑπ' ἐμοῦ ἐν τοῖς Πατριαρχείοις Ἀλεξανδρείας καὶ πεντηκονταετίας που ἐπὶ τοῦ φιλομουσοτάτου Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Φωτίου Α' διευθυνομένων δύο πατριαρχικῶν περιοδικῶν «Ἐκκλησιαστικῷ Φόρον» καὶ «Πανταίνου». Ἡ Α. Θ. Μ., μόλις ὡς τῷ ἀνεκοίνωσα τὸ σπουδαίον τοῦτο ἐπιστημονικὸν κληροδότημα τοῦ λαμπροῦ διδασκάλου μας, ἀμέσως μοὶ ἐδήλωσεν ὅτι αὐτὸς ἀναλαμβάνει εὐχαρίστως τὴν ἐκδοσιν. Οὕτω, χάρις εἰς τὴν πολύτιμον ταύτην πατριαρχικὴν χορηγίαν, ἡ μὲν Ἐκκλησία Ἀντιοχείας ἀποκτιᾷ τὴν πλήρη αὐτῆς Ἱστορίαν ἀπὸ τῆς σοφῆς γραφίδος τοῦ μοναδικοῦ ἱστορικοῦ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ δ' ὀρθόδοξος Θεολογία σεμνύεται πλουτιζομένη καὶ διὰ τοῦ ἐξόχου τούτου ἔργου τοῦ αἰδιμίμου ἀνυστάκτου θεράπόντός της.

Τὸ ἔργον ἀπαρτίζεται ἐκ τριῶν περιόδων. Τούτων ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας (35—451) ἐν τρισὶ κεφαλαίοις ὀρίζονται τὰ τῆς ἰδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, ἱστοροῦνται οἱ ἐν ταῖς χώραις αὐτῆς διαγωμοί, ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἐμφάνισις τῶν «γνωστικῶν», Παύλου τοῦ Σαμοσατέως καὶ τοῦ ἀρειανισμοῦ καὶ ἡ ἐν Ἀντιόχειᾳ δρᾶσις τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (σελ. 3—328). Ἐν τῇ δευτέρᾳ περιόδῳ ἐκτίθεται ἐν πέντε κεφαλαίοις ἡ μέση ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας (451—1517), ἔνθα ὁ σ. ἀφηγείται τὴν ἐκ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ διαίρεσιν αὐτῆς, τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς ἀντιοχεικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' μέχρι τέλους τοῦ σι' αἰῶνος, τὴν κατάστασιν αὐτῆς ἐπὶ τῆς πρώτης ἐν Συρίᾳ ἀραβικῆς ἐπιτοῦς, ἐπὶ τῆς αὐτόθι παλινορθώσεως τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας καὶ τῆς μετ' αὐτὴν ἐπικρατήσεως τῶν σελτζουκιδῶν, τῶν φράγκων καὶ τῶν μαμελούκων (σελ. 329—981). Τὴν τρίτην, τέλος, περίοδον πληροὶ ἡ νέα ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας (1517—1935) τὰ ἐν αὐτῇ δύο κεφάλαια πραγματεύονται περὶ τῆς ἀνασθηνροτήσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐν μέσῳ τῶν ἐν ἀρχῇ τῆς τουρκοκρατίας ἀνωμαλιῶν, περὶ τῆς εἰς Ρωσίαν μεταβάσεως τοῦ Πατριάρχου Ἰωακείμ Ε' καὶ περὶ τῶν ἀπαρχῶν τῆς ἐν Ἀντιόχειᾳ πνευματικῆς ἀναγεννήσεως. Ἐπακολουθοῦν αἱ νέαι διαιρέσεις ἐν τῇ ἀντιοχεικῇ Ἐκκλησίᾳ συνεπεῖα τῶν ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου ὀλεθρίων διεκδικήσεων καὶ τῆς ἐν Συρίᾳ λατινικῆς προπαγάνδας, ὡς καὶ ἐξιστόρησις τῶν τελευταίων ὑπερὸ τῆς Ὀρθοδοξίας ἀγώνων, τῶν ἐν τῷ Πατριαρχεῖῳ Ἀντιοχείας μεταβολῶν καὶ τῆς συγχρόνου σύγκρουσέως τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας (σ. 985—1048 + α'—λε').

Εἶνε, ὁμολογουμένως, ἄκρως ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐν τῷ ὄντως ἀξιοσπουδάστῳ τούτῳ ἔργῳ ἐξιστόρησις τῶν τυχῶν τῆς ἐν λόγῳ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἐκτιθεμένη μετὰ τῆς εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν θεολογικὸν κόσμον λίαν γνῶριμου ἐμβρυθείας τοῦ αἰδιμίμου προωθητάρχου. Χάρις εἰς τὴν τόσον γόνιμον

πρὸς τὰς ἐκκλησιαστικοῖς ιστορικὰς μελέτας ἀφοσίωσιν τοῦ διαπρεπεστέρου τῶν παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῶν ιστοριογράφων, ἡ Ἐκκλησία Ἀντιοχείας ἀποκτᾷ διὰ τῆς ὑπ' ὄψιν ἡμῶν συγγραφῆς τὸ ἀντάξιον τῆς περιπετειώδους τῆς ἱστορίας μνημεῖον θὰ ἠυχόμεθα δὲ ὅπως ἐξευρεθῇ εὐκολία μεταφράσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀραβικὴν χάριν τοῦ ἀραβοφώνου τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας ὀρθοδόξου ποιμνίου.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΛΗ

Fr. Nötscher Die Psalmen (Die Heilige Schrift in [Deutscher Übersetzung] Echter Verlag. 1947 (292 Seiten).—H. Junker Das Buch Job (1951). 103 Seiten. V. Hamp Sirach (1951). 145 Seiten.

Τὰ μετὰ χεῖρας ἔργα ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἡδὴ ἐπανειλημμένους ἀπὸ τῆς στήλης ταύτης μνημονευθεῖσαν καὶ βιβλιογραφηθεῖσαν ὑφ' ἡμῶν νέαν καὶ συγκεχρονισμένην γερμανικὴν (ρωμαιοκαθολικὴν) μετάφρασιν τῆς Π. Διαθήκης, τὴν λεγομένην ἀπὸ τοῦ ἐκδοτικοῦ τῆς οἴκου Echter Bibel, ἣτις εἶναι ἐφωδιασμένη μετὰ συντόμων εἰσαγωγῶν καὶ ἐρμηνευτικῶν σχολίων. Τὸ πρῶτον τῶν ἀνωτέρω σημειουμένων τευχῶν περιέχει τὴν βίβλον τῶν *Ψαλμῶν* ἐπεξεργασμένην ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἐκδότου τῆς σειρᾶς ταύτης καθηγητοῦ Nötscher. Προτάσσεται πρόλογος τοῦ ὅλου ἔργου, ἔνθα ἀνομολογεῖται ἡ ἀλήθεια, ὅτι «πᾶσα μετάφρασις ἀποτελεῖ τόλμημα, ὅπερ καὶ ἐπὶ τῇ μεγίστῃ προσπαθείᾳ καὶ εὐσυνειδησίᾳ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιτύχῃ ἐντελῶς» καὶ ὅτι τοῦτο «δὲν ἰσχύει περὶ οὐδενὸς ἔργου βιβλίου τοσοῦτου, ὅσον προκειμένου περὶ τῆς Ἀγ. Γραφῆς»: Ἐπεται σύντομος εἰσαγωγή περὶ τῆς βιβλικῆς ποιήσεως καὶ περὶ τοῦ τίτλου τῶν *Ψαλμῶν*, ἧς τὸ περιεχόμενον εἶναι μὲν νεώτερον τῶν βαβυλωνιακῶν ὕμνων καὶ προσευχῶν, ὑπερέχει δ' ὅμως κατὰ τε τὴν λογοτεχνικὴν καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἀξίαν. Ὁ σ., καίπερ ἀνήκων μετὰ τῶν συνεργατῶν του εἰς τὴν χορείαν τῶν λεγομένων προοδευτικῶν ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, δέχεται ὅμως τὴν ὑπαρξίν οὐ μόνον δαυϊτικῶν, ἀλλὰ καὶ παλαιότερων τοῦ Δαυὶδ ψαλμῶν, καὶ ἀναγνωρίζει τὴν ἀνυπέρβλητον δυσχέρειαν πρὸς καθορισμὸν τῆς ἡλικίας πολλῶν ψαλμῶν. Ἐπακολουθεῖ ἡ μετάφρασις τῶν ψαλμῶν εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν, ἧς προτάσσεται συντομωτάτη εἰσαγωγή περὶ τῶν περιστατικῶν ἐκάστου ψαλμοῦ ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὴν Κ. Διαθήκην καὶ κάτωθεν τοῦ κειμένου παρατίθενται διορθώσεις τοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ Nötscher, προῖδον μακρῶν μελετῶν καὶ πείρας κριτικῆς πολλῆς, ἔτι δὲ καὶ τὰ ἀπαραίτητα σχόλια πραγματικοῦ περιεχομένου.

Τὸ δεύτερον τεῦχος περιέχει ἐρμηνευτικὴν ἐπεξεργασίαν ἀφ' ἑνὸς τοῦ βιβλίου τοῦ *Ἰάβ* ὑπὸ τοῦ ἐγκρίτου ἐρμηνευτοῦ Junker, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ δευτεροκανονικοῦ, ἀλλὰ διδακτικωτάτου βιβλίου τοῦ Σειράχ ὑπὸ τοῦ καθηγητοῦ Hamp. Προηγεῖται καὶ ἐνταῦθα σύντομος εἰσαγωγή, ἔπεται δὲ ἡ μετάφρασις μετὰ τινων κριτικῶν διορθώσεων τοῦ κειμένου καὶ βραχέων σχολίων. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ πρώτου βιβλίου παραλαμβάνει τὴν περὶ *Ἰάβ* ἀφήγησιν ἐκ παλαιότητος παραδόσεως ὑφαίνει περὶ αὐτὴν τὸ λογοτεχνικὸν καὶ θρησκευτικὸν μεγαλοῦργημά του, τοῦ ὁποῦ τοῦ θέμα εἶναι ἡ θεοδικία. Θὰ συνεγράψῃ δὲ τὸ βιβλίον τοῦτο κατὰ τὸν J. μετὰ τὸν Ἰεζεκιήλ, κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν χρόνους, καὶ δὴ περὶ τὸ 400 π.Χ., ἦν γνώμην οὐδαμῶς συμμεριζόμεθα, δι' οὗς λόγους ἀναπτύσσομεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ εἰσαγωγῇ εἰς τὴν Π. Δ. Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως ὁ Junker ἔχει τῆς πολλαχῶς διαβληθείσης φιλολογικῆς ἐνόητος τοῦ βιβλίου, τοῦ ὁποῦ παραμένει ἀμε-

τάθετος ἢ κορυφαία ἐν τῇ παγκοσμίῳ γραμματεῖᾳ λογοτεχνικῇ θέσει, ὡς μόνιμος μέτρον τοῦ ὕψους τοῦ λόγου (Der Masstab für das Erhabene). Τὸ βιβλίον παρέχει πλείονας ἐρμηνευτικὰς δυσχερείας, ὧν ἡ ἄρσις κατὰ τὸν Ν. ἐπιδικωκτέα μᾶλλον δι' ὀρθῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου ἢ διὰ τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου.

Καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς ἐπεξεργασίας τῆς βίβλου τοῦ Σειράχ προτάσσεται σύντομος εἰσαγωγή, ἐνθα ὑποστηρίζεται ὅτι αὕτη ἐγγραφή περὶ τὸ 180 π.Χ. καὶ μετεφράσθη περὶ τὸ 130 π.Χ., ἀποτελεῖ δὲ εἶδος ἐγχειριδίου πρακτικῆς φιλοσοφίας τῆς ζωῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Π. Διαθήκης. Ἡ ὑπὸ τοῦ ἐγγόνου τοῦ Σειράχ φιλοπονηθεῖσα ἑλληνικὴ μετάφρασις τῆς βίβλου ταύτης προδίδει ἱκανὰς παρεξηγήσεις καὶ δείγματα ὑπερβολικοῦ ἑξελληνισμοῦ τοῦ περιεχομένου αὐτῆς, πολὺ ὑποδεστέρα ὅμως τυγχάνει ἢ ἐν τῇ Βουλγάτᾳ περιλαμβανομένη λατινικὴ μετάφρασις. Ἡ ἐπακολουθοῦσα γερμανικὴ μετάφρασις καὶ ἐπεξεργασία τῆς βίβλου τοῦ Σειράχ γίνεται ἐπιμελῶς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ λατινικοῦ καὶ τοῦ συριακοῦ κειμένου ἀφ' ἐνὸς καὶ τοῦ ἀπὸ τοῦ 1896—1930 ἀνευρεθέντος μεγίστου μέρους τοῦ ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου ἀφ' ἑτέρου. Ὅ,τι ἐτονίσαμεν ἄλλοτε προκειμένου περὶ τῶν προηγηθέντων τευχῶν τῆς παρουσίας ἐρμηνευτικῆς σειρᾶς ἰσχύει καὶ περὶ τῶν μετὰ χεῖρας. Πρόκειται περὶ σπουδαίας συμβολῆς οὐ μόνον πρὸς βιβλικὴν κατάρτισιν τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ πρὸς προαγωγὴν τῆς ἐπιστημονικῆς κατανοήσεως τῆς Ἀγ. Γραφῆς, συμβολῆς ἀξίας πάσης προσοχῆς καὶ μιμήσεως.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Gerhard von Rad, Das erste Buch Mose. Kap 1—12, übersetzt und erklärt. 2. Auflage (Das Alte Testament Deutsch). Verlag von Vandenhoeck und Ruprecht in Göttingen. 1950 (σελ. 136).

Τὸ μετὰ χεῖρας περισοῦδαςτον εἰς τὰ κεφ. 1—12 τῆς Γενέσεως Ὑπόμνημα τοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Χαϊδελβέργης καθηγητοῦ τῆς Π. Δ. von Rad ἀνήκει εἰς τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸν τίτλον *Das Alte Testament Deutsch* σειρὰν ὑπομνημάτων εἰς τὴν Π. Διαθήκην, ἧς τῆς ἔκδοσιν ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἄλλων διαπρεπῶν ἐιδικῶν ἐρευνητῶν ἔχουσιν ἀναλάβει οἱ καθηγηταὶ V. Hertrich καὶ A. Weiser. Τοῦ ὑπομνήματος τούτου προτάσσεται ἐκτενὴς εἰσαγωγή (σελ. 7—33), ἐνθα ἐξετάζονται ἡ θέσις τῆς Γενέσεως ἐν τῇ Ἑξατεύχῳ, αἱ τρεῖς ἀφηγηματικαὶ πηγαί, τὸ θεολογικὸν πρόβλημα τοῦ Ἰαχβιστοῦ καὶ τὰ ἐρμηνευτικὰ προβλήματα τῶν διηγήσεων τῆς Γενέσεως. Τὴν εἰσαγωγὴν ταύτην, ἃν καὶ ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς ἔχειαι τῆς περὶ τεσσάρων πηγῶν γενικῆς θεωρίας τοῦ Wellhausen, διακρίνει ἐμβριθεῖα μεθ' ἱκανῆς νηφαλιότητος κρίσεως. Χαρακτηριστικὴ δὲ τῆς κατευθύνσεως τοῦ συγγραφέως εἶναι ἡ ἐξῆς παρατήρησις αὐτοῦ ἐν τῷ προλόγῳ. «Ὅτι ἡ κριτικὴ τῶν πηγῶν δὲν ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖον συμπέρασμα τῆς σοφίας, προτίθεται ἀκριβῶς νὰ ὑποδείξῃ τὸ παρὸν ὑπόμνημα» (σελ. 5). Ἐπίσης χαρακτηριστικὴ τῆς κατευθύνσεως τοῦ σ. εἶναι ἡ ἐτέρα παρατήρησις του ἐν τῷ αὐτῷ προλόγῳ, ὅτι «τὸ δέος πρὸς ἀναγνώρισιν ὑψηλῆς πνευματικότητος ἦδη ἐν τῇ παλαιοτάτῃ βασιλικῇ τοῦ Ἰσραὴλ ἐποχῇ ἐμφαίνει ψευδῆ ἐπιστημονικότητα» (σ. 5). Τὸν Ἰαχβιστὴν τοποθετεῖ ὁ σ. περὶ τὰ μέσα τοῦ 1' αἰῶνος, τὸν Ἑλωχειμιστὴν περὶ τοὺς δύο αἰῶνας βραδύτερον καὶ τὸν Ἰερατικὸν κώδικα μετὰ τὸ 538 καὶ 450, ἀναγνωρίζει δ' ὅμως τὴν εἰς τὰς πηγὰς ταύτας συμπερίληψιν παλαιοτάτου ἱστορικοῦ ὕλικου. Πλήρης θαυμασμοῦ ἴσταται

πρὸ τῆς ἀφηγηματικῆς τέχνης ἰδίᾳ τοῦ Ἰαχβιστοῦ καὶ ἀναγνώριζει τὸν ἰσχυρὸν προφητικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἐλωχειμοῦ καὶ τὸν θεολογικὸν τῆς λεγομένης Ἰερατικῆς πηγῆς. Χαρακτηριστικὴ τέλος εἶναι ἡ καὶ ἐν σελ. 32 διατυπωμένη ἐκδοχὴ τοῦ σ., καθ' ἣν ἐφ' ὅσον ἡμεῖς παραλαμβάνομεν τὴν Π. Διαθήκην ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ Ἰησοῦ, ἄρα καὶ ἡ ἐρμηνεία αὐτῆς θὰ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰ. Χριστοῦ γνώμης ἡμῶν.

Ἐν τῷ καθαρῶς ἐρμηνευτικῷ β' μέρει τοῦ ὑπομνήματος τούτου ἐπακολουθεῖ ἡ γερμανικὴ μετάφρασις τοῦ βιβλίου μεθ' ἐρμηνείας ἐναρμονιζούσης τὸ φιλολογικὸν μετὰ τοῦ θεολογικοῦ διαφέροντος, ὡς συμβαίνει καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς ὑπομνήμασι τῆς σειρᾶς ταύτης, καὶ ἀπόσκοπούσης κυρίως εἰς τὴν διακρίβωσιν καὶ ἀνάδειξιν τοῦ θερησκευτικοῦ καὶ θεολογικοῦ περιεχομένου τοῦ ἱεροῦ τούτου βιβλίου. Ἐλπίζομεν, ὅτι δὲν θὰ βραδύνη ἡ συμπλήρωσις τοῦ Ὑπομνήματος τούτου, ἀπὸ τοῦ ὁποῦ πολλαῖς ἔχει νὰ διδαχθῇ, ἔστω καὶ μεθ' ἱκανῶν ἐπιφυλάξεων, ὁ ὀρθόδοξος ἀναγνώστης.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Basil de Césarée. Homélie sur l' Hexaemeron. Text Grec et traduction par St. Giet. Éditions du Cerf. Paris 1949 (σ. 540). Jean Chrysostome, sur l' incompréhensibilité de Dieu. Introduction de F. Cavallera et de J. Daniélou. Traduction et notes de Rob. Fracelière. Éditions du Cerf. Paris 1951 (σ. 317).

Homélie Pascales. I Une homélie inspirée du traité sur Pâque d' Hippolyte. Étude, Édition et traduction par P. Nautin. Éditions du Cerf. Paris 1950. (σ. 203).

Καὶ τὰ τρία μετὰ χειρᾶς τεύχη ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐπίσης ἀπὸ τῶν σηλῶν τούτων βιβλιογραφηθεῖσαν ὑφ' ἡμῶν περισπούδαστον σειρὰν Sources Chrétiennes, ἥτις, συνεχιζομένων τῶν εὐκλεῶν Γαλλικῶν πατρολογικῶν παραδόσεων, ἐκδίδεται κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐν Παρισίοις ὑπὸ τὴν πεπνυμένην διεύθυνσιν τῶν ἐγκρίτων Ἰησοῦτων καθηγητῶν Lubac καὶ Daniélou καὶ Mondesert. Τοῦ α' τεύχους προηγεῖται ἐμπειριστατωμένη εἰσαγωγὴ τοῦ καθηγητοῦ Giet, ἐνθα περιέχεται ἀνάλυσις τοῦ περιφήμου ἔργου τοῦ Μ. Βασιλείου, ἐκθεσις περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐρμηνείας αὐτοῦ, περὶ τῶν πηγῶν, τῆς ἐπιτυχίας καὶ τῆς ἀξίας καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ πρωτοτύπου κειμένου αὐτοῦ. (σ. 5—77). Ἔπεται πλουσία βιβλιογραφία (78—85), ἐπακολουθεῖ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον μετὰ παραπλευροῦ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ σχολίων (86—523) καὶ ἐπισυνάπτονται πίνακες πραγμάτων καὶ συγγραφέων καὶ περιεχομένων (σ. 523-540). Καὶ τοῦ β' τεύχους προηγεῖται εἰσαγωγὴ ὀφειλομένη εἰς τὸν κάλαμον τοῦ καθηγητοῦ Cavallera καὶ τοῦ διαπρεποῦς πατρολόγου καὶ φιλέλληνοσ καθηγητοῦ Daniélou, ὅστις ἰδιαιτέρως ἔχει ἀσχοληθῆ περὶ τὸ ἔργον τοῦ Χρυσοστόμου «περὶ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ». Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ἐξετάζεται μετὰ πάσης ἐμβριθείας ἡ σχέση τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τοὺς λεγομένους «ἀνομολογούς», (σελ. 7—14) καὶ ἐπισκοπεῖται ἱστορικῶς καὶ φιλοσοφικῶς καὶ θεολογικῶς ἡ ἰδέα περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ (15—32) καὶ ἀκολούθως ἀνακρίνονται ὁ ἱερὸς τρόμος (33—44), ἡ ἀγγελολογία (45—57) καὶ τὰ λειτουργικὰ δεδομένα (58—70). Ἔπεται τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ τινῶν σχολίων καὶ τριῶν εὐρετηρίων.

Τέλος καὶ τοῦ γ' τεύχους προηγεῖται πρόλογος τοῦ ἐκδότου καὶ μεταφράστου καὶ ἔπεται ἐμβριθῆς κριτικὴ μελέτη καὶ ἀνάλυσις μιᾶς παλαιωτάτης

πασχαλινῆς ὁμιλίας, ἀποδιδομένης ἄλλοτε εἰς τὸν Χρυσόστομον καὶ εἰς τὸν Ἰππόλυτον Ρώμης, πράγματι δὲ οὐσῆς ἔργου ἀγνώστου συγγραφέως, ἐμπνεόμενου ἐκ τῆς περὶ τοῦ Πάσχα πραγματείας τοῦ Ἰππολύτου (σελ. 13—111)· εἶτα δὲ παρατίθεται τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον μετὰ βιβλικῶν παραπομπῶν καὶ τῶν διαφερουσῶν γραφῶν τοῦ κειμένου καὶ ἐπακολουθεῖ γαλλικὴ μετάφρασις. Τὸ βιβλίον κατακλείεται διὰ πίνακος τῶν παρατιθεμένων χωρίων τῆς Αγ. Γραφῆς, ἑτέρου πίνακος τῶν σπουδαιότερῶν ἑλληνικῶν λέξεων καὶ ἐκφράσεων καὶ ἄλλου πίνακος τῶν παλαιῶν χειρογράφων ὀνομάτων παλαιῶν καὶ νεωτέρων συγγραφέων, ὡς καὶ εὐρητηρίου.

Πρόκειται περὶ σπουδαίων βοηθημάτων ὄχι μόνον διὰ τοὺς φοιτητάς, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς εἰδικῶς περὶ τὴν Πατρολογία ἀσχολουμένας, περὶ βοηθημάτων, τὰ ὁποῖα εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ κυκλοφορήσωσι καὶ παρ' ἡμῶν καὶ νὰ τύχῃσι καὶ μιμήσεως, πρωτοβουλία τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

G. Kitson Clark The English Inheritance. An historical Essay SCM Press London. 1950 (σελ. 184).

Ἐν τῇ περισπουδαστῶ ταύτῃ μονογραφίᾳ τοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Cambridge καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας Clark ἐρευνῶνται ὑπὸ νέον φῶς καὶ ἀναδεικνύονται οἱ μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ στενῶς συνδεόμενοι παράγοντες (ιδέαι καὶ κινήσεις) τῆς Ἀγγλικῆς ἱστορίας, οἵτινες θεωροῦνται ὡς ἀπαραίτητοι διὰ τὴν συντήρησιν πάσης καλῆς καὶ εὐνομουμένης κοινωνίας. Τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἐκ 10 κεφαλαίων, ὧν ἐν μὲν τῷ α' μετὰ τὴν εἰσαγωγήν (σελ. 9—12) τίθεται τὸ πρόβλημα (σ. 13—17), ἐν δὲ τῷ β' ἐξετάζεται ἡ σχέσις νόμου καὶ ἐλευθερίας (18—34), ἐν τῇ γ' γίνεται λόγος περὶ τοῦ παλαιοῦ καθεστώτος καὶ τῆς νέας δημοκρατίας (σ. 40—49), ἐν τῷ δ' ἐξετάζεται ἡ παλαιὰ κοσμικὴ κοινωνικὴ τάξις (50—63), ἐν τῷ ε' ἐξετάζεται ἡ παλαιὰ ἐκκλησιαστικὴ κοινωνικὴ τάξις (64—70), ἐν τῷ ζ' ἐξετάζεται ἡ παλαιὰ τάξις καὶ ἡ θρησκευτικὴ γνώμη (71—88), ἐν τῷ ζ' καὶ η' ἐξετάζεται ἡ σχέσις θρησκείας καὶ ἐλευθερίας, (89—138), ἐν τῷ θ' ἀναλύεται ὁ ιθ' καὶ κ' αἰὼν (139—169) καὶ τέλος ἐν τῷ ι' συνάγονται τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρεῦνης (170—181). Ἡ μονογραφία αὕτη, ἣτις εἶναι συντεταγμένη μετὰ πολλῆς κατανοήσεως καὶ καὶ συμπαθείας πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἐκρίθη εὐμενέστατα ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς καὶ τῆς ξένης κριτικῆς, ἐνδιαφέρει, πρῶτον νὰ ἐνδιαφέρῃ καὶ τὸν Ἑλληνα ἱστορικὸν καὶ θεολόγον καὶ κοινωνιολόγον καὶ πολιτικὸν καὶ εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἐκυκλοφορῇ εὐρέως καὶ νὰ ἐμελετᾶτο καὶ παρ' ἡμῶν.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

H. Clavier L'accès au royaume de Dieu. Paris 1944. (σελ. 135).

Τὸ ζήτημα περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐξ ἐκείνων, ἀτινά ἀπὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Κυρίου δὲν ἔπαυσαν νὰ ἠλεκτριζῶσιν οὐ μόνον τὰς καρδίας τῶν πιστῶν, ἀλλὰ καὶ τὰς διανοίας τῶν θεολόγων. Σχεδὸν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος εὐρίσκειται τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν τῇ ἡμερησίᾳ διατάξει τῶν ζωηροτέρων θεολογικῶν συζητήσεων, μάλιστα μετὰ τὴν διατύπωσιν καὶ ἐνθερμον ὑπὸ πολλῶν ἐπιστημόνων ὑποστήριξιν τῆς λεγομένης ἑσατολογικῆς ἐκδοχῆς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἡμεῖς ἐλάβομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχοληθῶμεν περὶ τὸ ζήτημα ἐν τῇ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἰωάννης ὁ Βαπτιστῆς ὡς προφήτης» (1921) πραγματεσίᾳ ἡμῶν καὶ ἐν εἰδικῷ ἀρθρῷ τῆς Μηγ. Ἐλ-

λην. Ἐγκυκλοπαιδείας. Τὸ θέμα δὲ τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὑποκείμενον τῆς παρούσης μελέτης τοῦ ἐν τῇ προτεσταντικῇ πανεπιστημιακῇ θεολογικῇ σχολῇ τοῦ Στρασβούργου διαπρεποῦς φιλέλληνος καθηγητοῦ Henri Clavier.

Ἡ περισπούδαστος βιβλικοθεολογικὴ αὕτη μελέτη ἀπαρτίζεται ἐκ τριῶν κυρίων κεφαλαίων, ἕξ ὧν ἐν μὲν τῷ α' (σελ. 6—33) ἐξετάζονται αἱ δυνατότητες τῆς εἰσόδου εἰς τὴν Βασ. τοῦ Θεοῦ (φιλολογικὴ ἔρευνα περὶ τῆς σχέσεως τῆς Βασιλ. τοῦ Θ. πρὸς τὸν ἄνθρωπον, αἱ παραβολαὶ περὶ τῆς βασιλείας, οἱ μακαρισμοί), ἐν δὲ τῷ β', ὅπερ ἐπιγράφεται «ὁ ἀγαθὸς θησαυρὸς», γίνεται λόγος περὶ τῶν τέκνων τῆς Βασ. τοῦ Θ., περὶ τῆς βιβλικῆς ἀνθρωπολογίας, καὶ περὶ τοῦ θησαυροῦ τῆς καρδίας καὶ περὶ χάριτος καὶ περὶ τοῦ φωτός τοῦ Λόγου (σ. 34—58) καὶ ἐν τῷ γ' κεφ. ἀναπτύσσονται οἱ ὅροι τῆς εἰσόδου εἰς τὴν Β. Θ., τ. ἔ. ἢ μετάνοια, ἢ πίστις, καὶ τὸ εὐαγγέλιον τῆς σωτηρίας (59—103). Τέλος ἐν συμπεράσματι (104—112) ἐξετάζεται ἡ ἠθικὴ τῆς Βασιλείας καὶ ἡ φύσις αὐτῆς. Τὸ ἔργον κατακλείεται διὰ τῆς παραθέσεως πινάκων τῶν χρησιμοποιουμένων βιβλικῶν χωρίων, τῶν ἐρμηνευομένων βιβλικῶν ὄρων καὶ τῶν χρησιμοποιουμένων μὴ βιβλικῶν χωρίων, ὡς καὶ ἀναλυτικοῦ πίνακος τοῦ περιεχομένου (113-135). Τὴν μελέτην ταύτην διακρίνει κατοχὴ τῆς Ἀγ. Γραφῆς, ἐνημερότης τελεία περὶ τὴν ὑπάρχουσαν βιβλιογραφίαν, μάλιστα τῆς τελευταίας πεντηκονταετίας, ψυχολογικὴ καὶ θεολογικὴ ἐμβρίθεια καὶ ἡ κλασικὴ γαλιτικὴ σαφήνεια σκέψεως καὶ ἐκθέσεως τῶν πραγμάτων, τῆς ὁποίας ἀριστοτέχνης τυγχάνει ὁ σοφὸς συγγραφεύς, ἐπὶ δὲ τούτοις καὶ νηφαλιότης κρίσεως, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ παντελεῖ ἔλλειψιν ἐπιφυλάξεων ἔναντι αὐτῆς ἐκ μέρους ἑνὸς ὀρθοδόξου θεολόγου.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ψυχολογία καὶ ζωὴ. Μελέται τοῦ Ἰνστιτούτου ἰατρικῆς ψυχολογίας καὶ ψυχικῆς ὑγιεινῆς. Τεύχος 1 **Ἡ ἀρρωστία καὶ ἡ ψυχὴ.** Ἐπιμελεία Ἀρ. Ἀσπιώτη. Ἐκδόσεις Δαμασκοῦ. Ἀθῆναι. 1951 (σελ. 485).

Τεύχος 2. Ἀρ. Ἀσπιώτη Ἡ κρίσις τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας. Ἀθῆναι 1951 (σελ. 95).

Τεύχος 3 Ἀρ. Ἀσπιώτη Ὁ ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμὸς. Ἀθῆναι 1951 (σ. 91).

Καὶ τὰ τρία δημοσιεύματα ταῦτα συμπεριλαμβάνονται εἰς τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον **Ψυχολογία καὶ ζωὴ** σειρὰν μελετῶν τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἰατρικῆς ψυχολογίας καὶ ψυχικῆς ὑγιεινῆς, αἵτινες μελέται ἐμπνεόμεναι ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἔρχονται, ὡς καὶ τὸ μνημονευθὲν Ἰνστιτούτον, νὰ πληρώσωσι σπουδαῖον κενὸν ἐν τῇ πνευματικῇ τῆς χώρας ἡμῶν ζωῇ. Ἡ ψυχὴ τοῦ Ἰνστιτούτου εἶναι, ὡς φαίνεται καὶ ἐν τοῖς τίτλοις τῶν ἀνωτέρω ἀνωτέρω σημειουμένων βιβλίων, ὁ ψυχίατρος κ. Ἀριστοῦ Ἀσπιώτης. Τὸ α' τεύχος ἐκδιδόμενον ἐπιμελεία τοῦ ψυχιάτρου τούτου περιέχει σειρὰν μελετῶν γνωστῶν Ἑλλήνων (Μ. Γερουλάνου, Δ. Χαροκόπου, Ἀ. Καραντώνη, Γ. Δαΐκου, Ἀ. Ἀσπιώτη) καὶ ξένων ἐπιστημόνων, ἐν οἷς καὶ οἱ Siebeck, Tournier, Sadler, Orelli κ. ἄ. Αἱ μελέται αὗται στρέφονται περὶ ἐπικαιρότατον θέμα τῆς συγχρόνου Ἰατρικῆς, οἷον εἶναι τὸ περὶ τῆς σχέσεως τῆς σωματικῆς ἀρρωστίας πρὸς τὸν ψυχικὸν παράγοντα. Εἰς τὸ τεύχος τοῦτο ἐπισυνάπτεται παράρτημα περιέχον εἰδικὸν ἐρωτηματολόγιον καὶ γενικὴν ἐξέτασιν τῆς προσωπικότητος, συντεταγμένον ὑπὸ τοῦ Ἀμερικανοῦ ψυχιάτρου W. Sadler καὶ εὐμενῶς παραχωρηθὲν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ ἑλληνικὸν Ἰνστιτού-

τον Ἱατρικῆς ψυχολογίας, παρατιθέμενον δ' ἐνταῦθα ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει. Ἐν τῷ β' καὶ γ' τεύχει ὁ ψυχίατρος Ἀσπιώτης ἀσχολεῖται περὶ τὰ ἐπικαιρότατα ζητήματα περὶ τῆς κρίσεως τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας καὶ τοῦ ἐπαγγελματικῆς προσανατολισμοῦ. Ἐλπίζομεν, ὅτι καὶ τὰ τρία τεύχη ταῦτα θὰ μελετηθῶσι μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ὠφελείας οὐ μόνον ὑπὸ τῶν ψυχιάτρων, καὶ τῶν ἱατρῶν ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν παιδαγωγῶν καὶ τῶν θεολόγων, ἰδίᾳ δὲ τῶν κληρικῶν. Εὐχόμεθα δὲ ὅπως συνεχισθῇ ἢ ὑπὸ αἰσίους οἰωνοὺς ἐγκαινισθεῖσα ἐργασία τοῦ μνημονευθέντος ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

H. H. Rowley, From Joseph to Joshua. Biblical Traditions in the light of Archaeology. London 1950.

Ὁ ἀσχολούμενος μετὰ τὴν Παλ. Διαθήκην γνωρίζει ὅτι τὰ δυσχερέστερα πρὸς λύσιν προβλήματα εἶναι τὰ χρονολογικά, ἰδίᾳ δὲ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν χρόνον ἀπὸ τῆς Πατριαρχικῆς ἐποχῆς μέχρι τέλους περιόδου τῆς ἐποχῆς τῶν Κριτῶν. Τοῦτο δὲ προσέρχεται ἐκ δύο κυρίως λόγων. Ἡ Π. Δ. παρὰ τὴν περὶ τῶν Πατριαρχῶν, τῆς Ἐξόδου ἐξ Αἰγύπτου καὶ τῆς κατακτῆσεως τῆς Παλαιστίνης ὑπὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐκτενῆ διήγησιν, δὲν παρέχει πολλὰς σαφεῖς χρονολογικὰς μαρτυρίας καὶ ἐνδείξεις πρὸς ἀκριβῆ χρονικὸν προσδιορισμὸν τῶν γεγονότων ἀλλὰ καὶ αἱ παρεχόμεναι ἐνίοτε φαίνονται δυσκόλως πρὸς ἀλλήλας συμβιβαζόμεναι, διὸ καὶ εἶναι ἐπιδεκτικαὶ διαφόρων ἐρμηνειῶν. Ἀφ' ἑτέρου τὸ σχετικὸν ἐξωβιβλικὸν ὕλικόν εἶναι ἀκόμη πενιχρόν, αἱ δὲ ὑπὸ τούτου πάλιν παρεχόμεναι ἐνδείξεις εἶναι ἐπιδεκτικαὶ διαφόρων ἐρμηνειῶν καὶ διαφόρων τρόπων ἑναρμονίσεως πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς Π. Δ. παρεχόμενα. Ἀναμφιβόλως τὸ ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογίας κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας καὶ προσφάτως συσσωρευθὲν ὕλικόν προήγαγε κατὰ πολὺ τὴν λύσιν τῶν ἐπὶ μέρος χρονολογικῶν ζητημάτων, χωρὶς βεβαίως τὸ ὅλον πρόβλημα νὰ θεωρηθῇ τελικῶς λυθέν.

Πλείστοι ἦσαν ἀπόπειραι καὶ εἰς τὸ ἀπώτερον ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ πρόσφατον παρελθὸν ἐγένοντο πρὸς λύσιν τῶν χρονολογικῶν προβλημάτων, πολλὰ ἐγράφησαν καὶ πολλὰι θεωρίαι διευτυπώθησαν. Εἰς τὴν σειρὰν τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης ἐρεῦνης ἔρχεται νὰ προστεθῇ τὸ νεώτερον καὶ ἀριώτερον ἔργον τοῦ ἐν τῷ Παν/μίῳ τοῦ Manchester Καθηγητοῦ H. Rowley, γνωστοῦ ἐκ πλείστων συγγραμμάτων, ὑπὸ τὸν τίτλον *From Joseph to Joshua*. Ὡς ἤδη ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου δεικνύει, ὁ σ. ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐποχὴν ἀπὸ τοῦ Ἰωσήφ, ἀπὸ τῆς Ἐξόδου ἄλλοι ὅτι, μέχρι τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἐξετάζων ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὰ τόσον δυσεπίλυτα χρονολογικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς ταύτης. Ὁ σ. εἰς τὸ πρῶτον τμήμα τοῦ βιβλίου ἐρευνᾷ ὀλόκληρον τὸ ἐξωβιβλικὸν ὕλικόν τῆς ὑπ' ὄψιν περιόδου καὶ ἀνακρίνων τὰς δοθείσας ἐρμηνείας καὶ τοὺς προταθέντας χρονικοὺς συνδυασμοὺς καθορίζει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θέσιν. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἐξετάζει κατ' αὐστηρὰν ἐπιστημονικὴν μέθωδον τὴν παράδοσιν τῆς Π. Δ. τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ἐποχῆς. Ἀφοῦ δὲ οὕτω ἐρευνήσῃ τὸ ἐξωβιβλικὸν καὶ τὸ Βιβλικὸν ὕλικόν ἔρχεται ἐν τῷ τρίτῳ τμήματι εἰς τὴν σύνθεσιν, ἐνθα δίδει μίαν ὀλοκληρωμένην εἰκόνα, βασιζομένην ἐπὶ τῶν συμπερασμάτων, εἰς ἃ κατέληξεν.

Ἡ ὅλη ἐξέτασις εἶναι λεπτομεροστάτη. Ὁ σ. γνώστης τῆς τεραστίας σχετικῆς βιβλιογραφίας, ἥς δαιμιλῆ χρῆσιν ποιεῖται, ἀνακρίνει, ἀνασκευάζει ἢ ἐπιδοκιμᾷ τὰς προταθείσας λύσεις μετὰ δυνάμειος πολλῆς. Πανταχοῦ

διακρίνει τις τὴν εὐσυνειδητὸν ἐργασίαν, τὸν ἐπιδέξιον χειρισμὸν τῶν ζητημάτων καὶ τὴν συνθετικὴν δύναμιν τοῦ σ. Τὰ χρονολογικὰ θέματα εἶναι πάντοτε τοιαύτης φύσεως, ὥστε ὁ ἀδαής πως περὶ ταῦτα οὔτε εὐκόλως οὔτε καὶ εὐχαρίστως νὰ δύναται νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τούτων. Παρὰ τοῦτο ὅμως ἡ ἔρευνα αὐτῶν εἶναι θεμελιώδους σημασίας, ὡς καὶ ὁ ἴδιος ὁ σ. παρατηρεῖ, διὰ τὴν σπουδὴν τῆς Π. Δ., διότι οὐδεμία ἐκφανσις τῆς ζωῆς τοῦ Ἰσραὴλ δύναται νὰ κατανοηθῇ καὶ ἐρευνηθῇ ἐν τῇ ἱστορικῇ τῆς ἐξελίξει ἄνευ σταθεροῦ ἱστορικοῦ ἐδάφους.

Τὰ κυριώτερα ἱστορικὰ συμπεράσματα, εἰς ἃ ὁ σ. κατέληξε, εἶναι τὰ ἑξῆς: Μετανάστευσις τοῦ Ἀβραάμ ἐκ τῆς Χαρρὰν περὶ τὸ 1650 π. Χ. Ὁ Ἰωσήφ εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐν τῇ αὐτῇ τοῦ βασιλέως Ἐχνατῶν περὶ τὸ 1370 π. Χ.

Κάθοδος τῶν Ἑβραίων εἰς Αἴγυπτον περὶ τὸ 1360 π. Χ.

Καταδυνάστευσις τῶν Ἑβραίων ἐπὶ Ῥαμοῦ II περὶ τὸ 1300 π. Χ.

Γέννησις τοῦ Μωϋσέως περὶ τὸ 1290 π. Χ.

Φυγὴ τοῦ Μωϋσέως εἰς τὸν Ἰσθμὸν περὶ τὸ 1260 π. Χ.

Ἐξοδος τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐπὶ Μωϋσέως περὶ τὸ 1230 π. Χ.

Εἰς τὸ σύνολον αὐτῶν οἱ χρονικοὶ οὔτοι προσδιορισμοὶ τοῦ σ. μοι φαίνονται ὀρθοί. Ἡ ἀρχαιότερα τάσις νὰ ἀναβιβάσῃ τὴν Ἐξοδὸν ὅσον τὸ δυνατόν ἀρχαιότερον δὲν φαίνεται νὰ στηρίζεται ἐπὶ τῶν νεωτέρων δεδομένων. Ἡ ἐπίπνοσις καὶ μεγάλη ἐργασία τοῦ κ. Rowley ἀποτελεῖ μεγάλην καὶ θετικὴν συμβολὴν εἰς τὰ πολὺπλοκα ταῦτα προβλήματα.

B. ΒΕΛΛΑΣ

H. H. Rowley, The Biblical Doctrine of Election. London 1950.

Καὶ ἡ ἐργασία αὕτη προσήλθε ἐκ τοῦ δοκίμου καλάμου τοῦ διακεκρομένου Καθηγητοῦ τοῦ ἐν Manchester Πανεπιστημίου κ. H. Rowley. ἀναφερομένη εἰς τὴν Βιβλικὴν διδασκαλίαν περὶ κλήσεως τοῦ Ἰσραὴλ. Εἶναι ἀληθές, ὡς ὁ ἴδιος ὁ σ. παρατηρεῖ, ὅτι ἡ περὶ κλήσεως, ἐκλογῆς, τοῦ Ἰσραὴλ πρῶτον καὶ ἔπειτα τῶν κληρονόμων τούτου τῶν Χριστιανῶν διδασκαλία τῆς Βίβλου, καίτοι τυγχάνει ἐκ τῶν θεμελιωδεστάτων ἐνοιῶν Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ἀφ' ἧς ἀπορρέουν πλείσται ἄλλαι διδασκαλῖαι, δὲν ἔτυχε διονυχιστικῆς ἐρεῦνης ἐν τῇ νεωτέρᾳ Θεολογίᾳ. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἀποσκοπεῖ νὰ θεραπεύσῃ ἡ ἐργασία αὕτη τοῦ κ. Rowley.

Ὡς εἶναι ἐπόμενον, τὸ πλεῖστον τῆς ἐργασίας ταύτης καταλαμβάνει ἡ ἔρευνα τῆς κλήσεως τοῦ Ἰσραὴλ ἐν τῇ Π. Δ. ἀπὸ τῆς Πατριαρχικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν βραδυτάτων χρόνων. Τὸ ὅλον θέμα παρουσιάζει ἐν τῇ Π. Δ. πλείστας δυσχερείας, αἱ ὁποῖαι προέρχονται ἰδίως ἐκ τῆς καταστάσεως καὶ τῆς ὑφῆς τῶν βιβλίων τῆς Π. Δ., τὰ ὁποῖα καὶ ἀποτελοῦν τὴν μόνην πηγὴν. Ὁ σ. βασιζόμενος πάντοτε ἐπὶ τῶν πηγῶν τούτων καὶ ἑξετάζων μὲ τὴν δέουσαν ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν τὰ διάφορα προβλήματα ζητεῖ εἰς τὰ πέντε πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου του νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς διδασκαλίας τῆς κλήσεως τοῦ Ἰσραὴλ ἐν τῇ Π. Δ., νὰ διακρίνῃ τὰς διαφορὰς ἀποχωρήσεις τῆς κλήσεως ταύτης, νὰ καθορίσῃ τὴν αἰτίαν καὶ τὸν σκοπὸν αὐτῆς καὶ νὰ ἀναδείξῃ τὰς ἐκ τῆς κλήσεως ταύτης τοῦ Ἰσραὴλ ἀπορρυσσούσας ὑπόχρεώσεις τῶν κεκλημένων ὡς καὶ τὰ γενικώτερα συμπεράσματα, ἰδίᾳ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν Ἰσραηλοστολικὴν δρασίν, ἣν ὄφειλε ὁ Ἰσραὴλ

νὰ ἀναλάβῃ ἀνὰ τὰ ἔθνη, ὡς ἀπαραίτητον καθήκον, ἀπορρέον ἐκ τῆς τιμητικῆς ταύτης κλήσεως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ.

Σπουδαιότατον εἶναι τὸ κεφάλαιον, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἰδιαιτέραν κλήσιν προσώπων καὶ δὴ τῶν Προφητῶν τῆς Π. Δ., ἔγθα ὁ σ. πειράται νὰ καθορίσῃ τὴν φύσιν τῆς κλήσεως ταύτης, συνδεδεμένης μὲ τὴν μετάδοσιν τοῦ προφητικοῦ χαρίσματος. Δύναται βεβαίως νὰ σταθῇ τις ἐπιφυλακτικὸς πρὸ μερικῶν θέσεων, τὰς ὁποίας διατυποῖ ὁ σ., δὲν δύναται ὅμως νὰ μὴ ἐκτιμῆσῃ μεγάλως τὴν ὅλην καταβαλλομένην προσπάθειαν πρὸς λύσιν τῶν προβλημάτων καὶ νὰ μὴ συμφωνήσῃ μετὰ τοῦ σ. εἰς τὰς γενικὰς γραμμάς. Τὸ τελευταῖον, ἕκτον κεφάλαιον, εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τοὺς κληρονόμους τῆς κλήσεως, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ σ. ἐρουνᾷ τὴν ἔννοιαν τῆς κλήσεως ἐν τῇ Κ.Δ. Ἡ συστηματικὴ ἐκθεσις καὶ ἡ συνοπτικὴ ἀλλὰ μεστὴ εἰς ἐννοίας διατύπωσις δίδουν ὅλως ἰδιάζουσας σημασίας εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο.

Γενικῶς ἡ ὅλη ἐργασία ἀποτελεῖ πολυτιμωτάτην συμβολὴν εἰς τὸ σπουδαιότατον τοῦτο θέμα, δίδει δὲ νύξεις πρὸς πλεῖστα προβλήματα, τὰ ὁποία δύνανται ν' ἀποτελέσουν ἀντικείμενον ἰδίας ἐρεῦνης.

B, ΒΕΛΛΑΣ

Ἐξεδόθη τὸ 2ον τεῦχος τοῦ ἔτους 1951 τοῦ περιοδικοῦ *Biblica*, περιέχον τὰς ἐξῆς ἐργασίας *J. Kahmann*, *Die Heikszunultf in ihrer Beziehung zu Heilsgeschichte nach Is. 40—55. G. R. Driver*, *Problems in the Hebrew text of Proverbs. A. Vogel*, *Studien zum Pesitta—Psalter H. Bacht*, *Wahres und falsches Prophetentum*, ὡς καὶ ἐκτενῆ σπουδαίαν βιβλιογραφίαν, ἀναφερομένην εἰς τὴν Βίβλον.

Ὡσαύτως ἐξεδόθη τὸ 2ον τεῦχος τοῦ 3ου ἔτους τοῦ περιοδικοῦ *Revue Biblique*, περιέχον *M. E. Boismard*, *Lectio brevior, potior. H. Cazelles*, *A propos de quelques textes difficiles relatifs à la justice de Dieu dans l'Ancient Testament. M. Delcor*, *Un problème de Critique textuelle et d'exégèse. P. Benoit, M. E. Boismard*, *Un ancien Sanctuaire Chrétien à Béthanie*. Τὸ τεῦχος περιέχει βιβλιοκρισίαν ἐκτενῆ πολλῶν βιβλίων, ἀναφερομένων ἰδίως εἰς τὴν Βίβλον καὶ τὴν Ἑβραϊκὴν ἀρχαιολογίαν.

B. M. B.

B. Βέλλα Ἀπάνθισμα ἡγητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης πρὸς χρῆσιν ἐν τῷ Θείῳ Κηρύγματι. Ἀθῆναι 1951.

Εἰς ἕν ὠραιότατον τομίδιον ὁ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου κ. Β. Βέλλας συνήθροισε τὰ ὠραιότερα χωρία τῆς Π. Δ. κατάλληλα πρὸς χρῆσιν ἐν τῷ Θείῳ Κηρύγματι. Ἀφορμὴν πρὸς συγγραφὴν τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου ἔδωκεν, ὡς ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς εἰς μίαν περιεκτικωτάτην ἐισαγωγὴν ἐξηγεῖ, ἡ μικρὰ διαπίστωσις τῆς μὴ χρησιμοποίησεως ἐν τῷ σημερινῷ Κηρύγματι χωρίων τῆς Π. Δ., καίτοι αὕτη βρῖθαι ὠραιωτάτων καὶ καταλληλωτάτων χωρίων.

Ὁ σ. συναθροίσας τὰ σπουδαιότερα τῶν χωρίων κατέταξε αὐτὰ καθ' ὅλην καὶ ἐτακτοποίησε αὐτὰ κατὰ λήμματα, ὥστε ὁ Ἱεροκλήρῳ δι' ἕκαστον θέμα νὰ ἔχῃ ἀμέσως ἐνώπιόν του ἂν ὄχι ὅλα ἀλλὰ τὰ σπουδαιότερα τῶν χωρίων. Ἡ κατάταξις τῶν χωρίων γίνεται κατὰ τὸν πλέον συστηματικὸν τρόπον. Ἀκόμη εἰς ἕκαστον λῆμμα ἡ κατάταξις εἶναι τόσον συστηματικὴ, ὥστε πολλάκις ὁ ἀναγνώστης νὰ δύναται διὰ τῶν παρατιθεμένων χωρίων νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ὅλην ἐξέλιξιν τῆς διδασκαλίας τῆς Π. Δ. περὶ τοῦ διαλαμβαν-

νομένου θέματος. Τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι ἀπὸ τὰ ὠραιότερα γνωρίσματα τοῦ βιλίου καὶ δίδει τὴν ἐπιστημονικὴν χροιάν εἰς αὐτό, τὴν ὁποίαν ἐντόνως ἀποδίδει καὶ ἡ παρατιθεμένη ἐν ὑποσημειώσεις ἐρμηνεία τῶν δυσκολωτέρων χωρίων, τὰ ὁποῖα ἀνευ ἐρμηνείας κινδυνεύουν ἢ νὰ μείνουν ἀκατανόητα ἢ νὰ παρερμηνευθοῦν ὑπὸ τοῦ Ἱεροκλήρου. Οὕτω κατηγορησθέντος τὸ τομίδιον τοῦτο ἀποτελεῖ πολυτιμότερον βοήθημα πάντος Κληρικοῦ καὶ δὴ τοῦ Ἱεροκλήρου καὶ ἀναπληροῦ αἰσθητῶν κενὸν παρ' ἡμῖν. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο, εἶν ἀνάλογόν τι ἐγένετο καὶ διὰ τὴν Κ.Δ.

x.

Ludolf Müller, Russischer Geist und Evangelisches Christentum. Die Kritik des Protestantismus in der religiösen Philosophie und Dichtung im 19 und 20 Jahrhundert. Witten/Ruhr 1951, σελ. 178.

Ἡ κατὰ τὸς τελευταίας τρεῖς καὶ πλέον δεκαετίας παραμονὴ καὶ συγγραφικὴ παραγωγή τῶν ἐν τῇ δυτικῇ διασπορᾷ ὀρθοδόξων Ῥώσων προσφύγων θεολόγων, φιλοσόφων καὶ λοιπῶν λογίων, ὡς καὶ ἡ συνεργασία πολλῶν ἐξ αὐτῶν μετὰ τῶν ἑτεροδόξων, ἰδίως ἐν τῇ οἰκουμενικῇ ἐκκλησιαστικῇ κινήσει, ἐτι δὲ καὶ ἡ γενικότερα ἐπαφὴ καὶ ἐνιαχοῦ συμβίωσις Ῥώσων καὶ Γερμανῶν κατὰ καὶ μετὰ τὸν πρῶτον καὶ ἰδίως τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον ἤγειρε τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν ἑτεροδόξων θεολόγων, καὶ μάλιστα διαμαρτυρομένων Γερμανῶν, ὅπως σπουδάσωσι βαθύτερον τὴν Ὀρθόδοξον Ῥωσικὴν Θεολογίαν καὶ Ἐκκλησίαν. Ἰδιαίτατα ἐν Γερμανίᾳ ἐγένετο ἡ σοβαρωτέρα καὶ γονιμωτέρα συνάντησις Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ συνεπείᾳ τῆς συρροῆς ἐν αὐτῇ πολλῶν προσφύγων Ῥώσων θεολόγων καὶ κληρικῶν μετὰ πολυαρίθμῳ ποιμνίου, ἔνεκα τούτου δέ, ὡς διαπιστοῖ καὶ ὁ καθηγητὴς E. Benz, «εὐρύτεροι κύκλοι τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας ἐξ ἀφορμῆς τοῦ πολέμου ἐγνώρισαν τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἔλαβον μέρος εἰς τὰς ἱεροτελεστίας τῆς, ἠδυνήθησαν νὰ παρακολουθήσωσι τὴν θρησκευτικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν τῆς καὶ ἀπεκόμισαν βαθείας πρὸ πάντων ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν ὠραιότητα τῆς ὀρθοδόξου θείας λατρείας. Ἡ προσωπικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν παλαιὰν καὶ σεβασμίαν ταύτην Ἐκκλησίαν συνέτριεν ἰσχυρῶς εἰς τὸ νὰ διαλυθῶσι καὶ παραμερισθῶσιν αἱ προκαταλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἐκ παραδόσεως ἦσαν συνυφασμέναι μὲ τὴν περὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀντίληψιν, ὅτι δῆθεν ἡ Ἐκκλησία αὕτη εἶναι δογματικῶς καὶ πνευματικῶς «ἀπονεκρωμένη» καὶ ὅτι δῆθεν εἶναι πλέον αὕτη μόνον «σεβάσμα ἐρείπια». Τὸ βίωμα τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου θείας λατρείας καὶ τῆς δυνάμεως τῆς ὀρθοδόξου ἐν τῇ πίστει ἐμμονῆς καὶ βεβαιότητος ἐγέννησαν εἰς πάντας ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἔσχον τὸ βίωμα τοῦτο, τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἀποτελεῖ ἰσχυρὰν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν δύναμιν καὶ ὅτι εἶναι αὕτη ζῶσα καὶ παραγωγικὴ μορφή τοῦ Χριστιανισμοῦ»¹.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καὶ ἄλλων, καὶ δὴ καὶ καθαρῶς ἐπιστημονικῶν, λόγων ἐξηγεῖται τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ στροφή τῶν Γερμανῶν προτεσταντικῶν θεολόγων πρὸς γνωριμίαν καὶ μελέτην τῆς Ὀρθοδόξου Χριστιανισμοῦ. Παρόμοιον τι ἐπιφέρει καὶ ὁ ὑφηγητὴς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Marburg Ludolf Müller ἐν τῇ ὑπ' ὄψιν ἡμῶν μελέτῃ αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον : «Τὸ Ῥωσικὸν πνεῦμα καὶ ἡ Εὐαγγελικὴ Χρι-

1. Βλέπ. τὸ πρόσφατον μίαν ἐνδιαφέρον ἄρθρον αὐτοῦ : «Ὀρθοδοξία καὶ σύγχρονος Χριστιανισμὸς ἐν Γερμανίᾳ», ἐν «Γρηγ. Παλαμᾷ» 34 (1951) σελ. 224 ἔξ.

στιανωσῶν. Ἡ κριτικὴ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐν τῇ Ῥωσικῇ θρησκευτικῇ φιλοσοφίᾳ καὶ ποιήσει τῆς 19 καὶ 20 ἑκατονταετηρίδος». Ἐν αὐτῇ ὁ σ. πειρᾶται νὰ παρουσιάσῃ εἰς τὸν προτεσταντικὸν κόσμον τὴν περὶ τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως τοῦ 19 αἰῶνος καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καθόλου γνώμην καὶ κριτικὴν τῶν θεολογικῶς σκεπτομένων Ῥώσων φιλοσόφων καὶ ποιητῶν καὶ ἄλλων λογίων, ὡς καὶ τινων θεολόγων, τῶν 150 τελευταίων ἐτῶν. Διακρίνων δὲ μεταξὺ «Ὁρθοδοξίας» καὶ «Ῥωσικοῦ πνεύματος» περιορίζεται νὰ ἐκθέσῃ ἐν τῇ παρουσίᾳ μελέτῃ τί ἀπεφάνητο κυρίως τὸ «Ῥωσικὸν πνεῦμα» περὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ οὐκ ἢ ἐπίσημος Ὁρθόδοξος Ῥωσικῆ Ἐκκλησία καὶ Θεολογία, ἐξαιρέσει μεμονωμένων τινῶν γνωμῶν ἐνίων ἀντιπροσώπων αὐτῆς. Τὸ τελευταῖον τοῦτο πράττει ὁ σ. ἐν ἐτέρῳ μελέτῃ αὐτοῦ, ταυτοχρόνως σχεδὸν δημοσιευθείσῃ, ὑπὸ τὸν τίτλον: Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16 bis zum 18 Jahrhundert. Περὶ αὐτῆς θέλομεν δημοσιεύσει ἰδίαν βιβλιοκρισίαν εἰς τὸ προσεχὲς τεῦχος τῆς «Θεολογίας». Τὴν παρούσαν ἐργασίαν του διαιρεῖ ὁ σ. εἰς τρία κεφάλαια, ἐν τῷ πρώτῳ τῶν ὁποίων ἐξετάζει τοὺς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Τσάρου Ἀλεξάνδρου Α' (1801—1825) ἀντιδράσαντας κατὰ τῆς προτεσταντικῆς διεισδύσεως εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ῥωσίαν (σ. 9—27), ἐν τῷ δευτέρῳ τοὺς κατὰ τὴν 19 ἑκατονταετηρίδα ἀκμάσαντας Ῥώσους φιλοσόφους καὶ ποιητάς, τοὺς ἀσκήσαντας κριτικὴν κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ (σ. 28—103) καὶ ἐν τῷ τρίτῳ τοὺς κατὰ τὸν πρώτον ἡμίον τῆς 20 ἑκατονταετηρίδος δράσαντας καὶ ἔτι δρώντας τοιοῦτους (σ. 104—146). Ἐν τέλει δὲ παρατίθενται τὰ συμπεράσματα, αἱ ὑποσημειώσεις, ἡ βιβλιογραφία καὶ διάφοροι πίνακες (σ. 147—178).

Ἀρχόμενος τοῦ πρώτου κεφαλαίου διαπιστοῖ ὁ σ. σοβαρὰν ἐπαφὴν μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ῥωσικοῦ πνεύματος ἤδη ἐπὶ τοῦ Μ. Πέτρου (1682—1725) καὶ τοῦ συνεργάτου του θεολόγου Feofan Prokopovitsch, ἀμφοτέρων συμπαθῶς διακειμένων πρὸς τὸν Προτεσταντισμόν. Βραδύτερον τὴν διείσδυσιν προτεσταντικοῦ πνεύματος εἰς Ῥωσίαν διηκολύναν διὰ τῆς ἐν ἔτει 1812 ἰδρύσεως τῆς Ῥωσικῆς Βιβλικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Ἀγγλικῆς τοιαύτης καὶ δι' ἄλλων μέσων οἱ ὁμολογιακῶς καὶ δογματικῶς ἀδιάφοροι Τσάρος Ἀλεξάνδρος Α' καὶ ὁ ἐπὶ τῶν Θρησκευμάτων ὑπουργὸς του Golitsyn. Ἄλλ' οὕτως ἐπῆλθε μοιραίως σύγκρουσις μεταξὺ Ὁρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ ἐν Ῥωσίᾳ ἰδίως κατὰ τὰ ἔτη 1815—1825. Ψυχὴ τῆς ἐγεροθείσης ἀντιδράσεως ἐκ μέρους τῶν Ὁρθοδόξων ἦτο ὁ ἀρχιμανδριτῆς Φώτιος Spasskij, εἶτα δὲ καὶ ὁ Araktschejev καὶ ὁ A. Schischkon. Τούτους δὲ ὑπερέβαλεν ὁ Ἀλεξάνδρος Στούρτζας, ἡ ὑπὸ τοῦ ὁποίου κριτικῆ τοῦ Προτεσταντισμοῦ εἶναι ἀπὸ πάσης ἐπόψεως ἀνωτέρα καὶ περισσότερον ἀνεκτικὴ καὶ ἀντικειμενικὴ, ἴσταται δ' ἐν τῷ μέσῳ τῶν εἰρημένων «φανατικῶν» ὑπερασπιστῶν τῆς Ὁρθοδοξίας καὶ τῆς κινήσεως τῶν Σλαυοφίλων.

Ἐν συνεχείᾳ ἐκτίθεται ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ ἡ κριτικὴ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐκ μέρους τῶν ὀρθοδόξων Ῥώσων φιλοσόφων, ποιητῶν καὶ ἄλλων λογίων τῆς 19 ἑκατονταετηρίδος, ὅτε σημειοῦται «ἀληθῶς δημοουργικὴ πνευματικὴ κίνησις, ἣτις ἤσκησεν ἐπίδρασιν καὶ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον ἔτι ἐπιδρῶσα πολὺ πέραν τῶν ὁρίων τῆς Ῥωσίας. Ἀντιπροσωπεύεται δὲ αὕτη διὰ πολλῶν ἄλλων καὶ ἰδίᾳ τῶν Tschaadajev, Chomjakov, Ivan Kirejevskij, Samarin, Tjuttšchev, Dostojevskij, Vlad. Solovjev, Leo

Tolstoj, Mereshkovskij, Berdjajev καὶ Bulgakov» (σ. 28). Ἀκολουθεῖ σύντομος ἐκθεσις τῶν κοσμοθεωριῶν καὶ τῶν περὶ Προτεσταντισμοῦ γνωμῶν καὶ ἐπικρίσεων τῶν ἐξεχόντων Ῥώσων διανοητῶν P. Tschadaejev, A. Puschkin, τῶν Σλαυοφίλων A. Chomjakov (ἀσκήσαντος ἐπιτυχή κριτικὴν οὐ μόνον κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ Ῥωμαιοκαθολικισμοῦ). I. Kirejevskij, J. Samarin, A. Koschelev, F. Tjuttschjev, I. Aksakov, F. Dostojevskij, N. Danilevskij, K. Pobedonoscev, ὡς καὶ τῶν Vl. Solovjev, L. Tolsloj καὶ N. Leskov.

Τέλος ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ, τῷ ἐπιγραφόμενῳ «ἡ σύνθεσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς θρησκευτικοφιλοσοφικῆς συνειδήσεως ἐν τῇ 20 ἑκατονταετηρίδι», ἐκτίθεται ἡ ρωσικὴ ἀντιπροτεσταντικὴ κριτικὴ—καὶ ἰδιαιτέρως κατὰ τῆς διαλεκτικῆς Θεολογίας τοῦ Karl Barth—τῶν σύγχρόνων ἡμῶν Ῥώσων φιλοσόφων καὶ θεολόγων N. Berdjajev, N. Arsenjev, V. Zen'kovskij, B. Vyscheslavcev, S. Bulgakov, L. Karsavin καὶ G. Florovskij.

Τοιοῦτον ἐν πάσῃ συντομίᾳ τὸ περιεχόμενον τῆς βιβλίου ἐνδιαφερούσης μελέτης τοῦ L. Müller, δι' ἧς γίνονται γνωσταὶ εἰς τοὺς μὴ γνωρίζοντας τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν τινὲς τῶν θεωριῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν καὶ θεολογικῶν σκέψεων καὶ γνωμῶν τῶν διασημοτέρων Ῥώσων διανοουμένων, αἱ ὁποῖαι ἀναμφιβόλως εἶναι ἄξιαι πολλῆς προσοχῆς καὶ σπουδῆς, πρὸ πάντων ἐκ μέρους τῶν Διαμαρτυρομένων. Ὅθεν συγχαιρόντες τῷ συγγραφεῖ διὰ τὴν μετ' ἀξισπαίνου ἀντικειμενικότητος, μεθοδικότητος καὶ ἐπιμελείας πραγματείας του ταύτην εὐχόμεθα ὅπως αἱ πληθυνόμεναι ἐπ' ἐσχάτων προτεσταντικαὶ συγγραφαὶ τοῦ εἴδους τούτου ὀδηγήσωσιν εἰς πληρεστέραν γνωρίμιαν, βαθυτέραν σπουδὴν καὶ μεγαλυτέραν προσέγγισιν τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν πρὸς τὴν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Ἀνατολῆς.

I. N. ΚΑΡΜΠΗΣ

Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος Φωτιστὴς τῶν Ῥώσων. Ἐν Ἀθήναις 1951 (περίπου 1470—21 Ἰανουαρίου 1556) σ. 12+654.

Αἱ κατωτέρω γραμμαὶ σκοπὸν ἔχουσι νὰ παρουσιάσωσιν εἰς τὸν διεθνή, ἀλλὰ καὶ τὸν ἡμέτερον ἐπιστημονικὸν κόσμον ἐν ἐξαιρέτῳ καὶ τὰ μάλιστα διαφέρον ἔργον, ἀπότοκον πολυετῶν μόχθων τοῦ δεξιτέχνου τῆς γραφίδος χειριστοῦ καὶ ἀρίστου ἐπιστήμονος καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, οὗτινος ὁ τίτλος παρατίθεται ἐν προμετωπίδι τῆς παρουσίας ἀναλύσεως. Θὰ παρακολουθήσωμεν τὸν σ. εἰς πύσας τὰς σελίδας τοῦ ἔργου του καὶ θὰ προσπαθήσωμεν ν' ἀντιλήσωμεν ἐν κριτικῇ ἀναλύσει τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ Ἑλληνοσ Διαφωτιστοῦ τῶν Ῥώσων, μεσοῦντος τοῦ 16 αἰῶνος.

Ἐν τῇ Ἐἰσαγωγῇ ὁ σ. ἐμφανίζει τὸ ἔργον του ὡς ἐκπλήρωσιν ὑποσχέσεως, ἣν πρὸ τραγονταετίας ἔδωκεν ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ τότε διευθυνομένῳ «Ἐκκλησιαστικῷ Φάσκι» Ἀλεξανδρείας (τ. ΙΑ' 1913 σ. 316/7). Ἄλλ' ἤδη ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν του ἐν Πιερουπόλει σπουδῶν ἀπησχόλησε τοῦτον τὸ θέμα. Διότι ἐκ τῶν ἱστορικῶν μελετῶν καὶ διὰ καὶ τῶν εἰς τὰς σχέσεις Βυζαντινοῦ καὶ Ῥωσίας ἀναφερομένων ἀπεκόμισε τὴν ἀντίληψιν ὅτι «ἐκ πάντων

τῶν δι' οἰονδήποτε λόγον ἐπισκεφθέντων τὴν χώραν ἐκείνην καὶ καθ' οἰονδήποτε τρόπον δρασάντων ἐν αὐτῇ Ἑλλήνων, ὑπερεῖχεν ἀσύγκριτον ὄσον ἡ μορφή τοῦ ἐξ Ἄρτης βατοπεδινοῦ μοναχοῦ Μαξίμου, τοῦ ἔκτοτε ἐν Ῥωσία γνωστοῦ ὡς Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (Μαξίμ Γρέκ). Εἶναι εὐτύχημα διὰ τὴν Ἐπιστήμην ὅτι ὁ φιλοπονώτατος σ. ἐπέτυχε, παρὰ τὰς ἀντιεξοφτίας καὶ τὰς δυσυπερβλήτους δυσχερείας, ἀς συνήνησε κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν, νὰ δωρήσῃται τῇ Ἑλληνικῇ γραμματεῖα τὴν θανμασίαν μετὰ χειρας μελέτην του.

Προβαίνοντες νῦν εἰς εὐρείαν κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἀνάλυσιν τοῦ ἔργου, ἐκ προοιμίου εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δηλώσωμεν ὅτι, σκοπὸν ἔχομεν νὰ ἐπισημάνωμεν καὶ δεόντως νὰ ἐξάρωμεν σταθμούς τινες τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τῆς προσωπικότητος τοῦ Μαξίμου, χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ ὑπεισέλθωμεν εἰς λεπτομερείας, ἔστω καὶ μερικῶν σημείων, διότι τότε θὰ ἐξεβαίνομεν τοῦ μέτρου τῆς οἰονδήποτε εὐρείας ἀναλύσεως τῆς μελέτης. Ὁ βουλούμενος ν' ἀρυσθῇ πάσας τὰς περὶ Μαξίμου εἰδήσεις, δὲν ἔχει ἢ νὰ μελετήσῃ αὐτὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ κ. Παπαμιχαήλ.

Καὶ ἤδη ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου.

Τὸ πρῶτον κεφάλαιον, φέρον τὸν ἐπίτιτλον «Ἀπὸ Ἄρτης εἰς Μόσχαν», ὑποδιαιρεῖται εἰς τέσσαρας παραγράφους. Ἡ πρώτη παράγραφος φέρει τὴν ἐπισκεφαλίδα «Εἰς τὴν Ἰταλίαν τῆς Ἀναγεννήσεως». Προκειμένου ὁ σ. νὰ ἐκθέσῃ τὰ περὶ τῶν σπουδῶν τοῦ Μαξίμου ἐν Ἰταλίᾳ εἰς ἐποχὴν, καθ' ἣν κοσμοϊστορικῆς σπουδαιότητος γεγονότα ἐκτελίσσονται ἐν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει, ἐν μὲν τῇ πρώτῃ διὰ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ διὰ τῆς ἀρξαμένης Ἀναγεννήσεως, λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ διερευνήσῃ μεγάλην ἐπιστημονικῆς ἀξίας προβλήματα, οἰοεὶ προοδοποιοῦν τὸν μελετητὴν εἰς τὴν μετὰ ταῦτα πληρεστέραν ἐκτίμησιν τῆς μεγάλης μορφῆς τοῦ Μαξίμου.

Διερευνῶνται ἐν ἀρχῇ τὰ περὶ τῆς καταγωγῆς, τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου τῆς γεννήσεως τοῦ Μαξίμου δι' αὐστηροῦ ἐλέγχου τῶν ἄχρι τοῦδε ἐσφαλμένων ἀντιλήψεων. Ἡ ἔρευνα αὕτη εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταδειχθῇ ὅτι ὁ Μάξιμος κατήγετο ἐξ εὐγενοῦς οἴκου Κερκυραϊκοῦ ὅτι κατὰ κόσμον ὠνομάζετο Μακάριος, κατ' ἄλλας δὲ πηγὰς Μιχαήλ καὶ ὅτι ἐγεννήθη ἐν Ἄρτῃ περὶ τὸ 1470. Ὁ Μάξιμος ἀφοῦ ἐδιδάχθη τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν ἐν Ἄρτῃ, μετέβη ὕστερον εἰς Ἰταλίαν δι' εὐρυτέρας σπουδὰς, ἄγων τὸ 19ον ἢ 20ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ὁ σ. λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ ὀμιλήσῃ περὶ τοῦ δημιουργηθέντος καὶ πρῖν, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κωνσταντινουπόλεως μεταναστευτικοῦ ζεύματος τῶν λογίων Ἑλλήνων εἰς Ἑσπερίαν καὶ ἰδίᾳ εἰς Ἰταλίαν. Ὁρθῶς δ' ἐξαιρεται ἡ ἀπὸ τοῦ Φραγκίσκου Petrarca (1304/70), διδασθέντος καὶ μνηθέντος εἰς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν καὶ σκέψιν ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Ἑλλήνου Καλαβροῦ μοναχοῦ Βαρλαάμ, δοθεῖσα ὄθησις εἰς ἀνάλαμπιν τῶν φάτων ἐν Ἰταλίᾳ. Εἰς τὴν ἀκμὴν δὲ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν Ἰταλίᾳ τὰ μέγιστα συνέβαλον οἱ αὐτόθι καταφυγόντες Ἕλληνες λόγιοι, οἳ οὐδὲν ἄλλο ἢ Ἀεόντιος Πιλάτος, Ἐμμανουὴλ Χρυσολωρᾶς, Δημ. Θεσσαλονικεὺς, Ἰωάν. Ἀργυρόπουλος, Θεόδωρος Γαζῆς, Γεώργιος Πλήθων, καρδινάλιος Βησσαρίων, Γεώργιος Τραπεζούντιος, Δημ. Χαλκοκονδύλης, Κων. καὶ Ἰανδὸς Λάσκαρις, Νικόλαος Τομαῖος, Μάρκος Μουσοῦρος κ. ἄ.

Ὁ Μιχαὴλ Τριβώλης—Μάξιμος ἐν ἔτει 1490 εἰσέρχεται εἰς Ἰταλίαν διὰ

τῆς Βενετίας, εἰς ἐποχὴν ὑψίστης ἀκμῆς τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, ἐν ἣ ἄλλιστα, ὡς εἰς σταθμὸν, συνέρρεε πᾶσα σχεδὸν ἡ μεταξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς διενεργουμένη κίνησις. Ὁ Μάξιμος ἐφοίτησε, πιθανώτατα, εἰς τὸ ἐν Βενετία ἀκμάζον ἑλληνικὸν Σχολεῖον, μετὰ δὲ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀποφοίτησιν ἐπέστρεψεν εἰς Ἄρταν πρὸς τακτοποίησιν περιουσιακῶν τοῦ ὑποθέσεων, λόγῳ τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἐπισυμβάντος θανάτου τῶν γονέων αὐτοῦ. Ἄλλ' εὐθύς ἐπανήλθεν εἰς Βενετίαν, ἔνθα ἐπὶ μακρὸν παρέμεινεν. Πρὸς διεύρυνσιν δὲ τῶν γνώσεών του μετέβη εἶτα εἰς Πάδοβαν καὶ διαδοχικῶς εἰς Φερράραν, Φλωρεντίαν καὶ Μεδιόλανα, τὰς περισσότερον δῆλον ὅτι ἀκμαζούσας Ἰταλικὰς πόλεις, ἐν αἷς τὰ ἄλλιστα ἤκμαζον τὰ γράμματα. Μετὰ θαυμαστῆς ἐνημερότητος ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ σ. αἰ ἐπιδράσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ φιλολογίας ἐν ταῖς ἀνωτέρω πόλεσιν, ὡς καὶ τὰ ποικίλα θεύματα τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως, τὰ πολλάκις ἀντικρυσ πρὸς ἄλληλα ἀντιτιθέμενα, ἀλλ' ἐν τούτοις πλήρη πνευματικὸν ὄργανισμὸν ἐμφανίζοντα. Ὁ Μάξιμος διέτριψε μακρότερον χρόνον ἐν Φλωρεντία, ταῖς νέαις Ἀθήναις τῆς Δύσεως, ἔνθα τὸ ἀριστοκρατικὸν πνεῦμα, ὁ περὶ τὴν Τέχνην ἔρωσ καὶ αἱ ζωηρόταται ἀνθρωπιστικαὶ τάσεις, ἀνιπτυχθεῖσαι κυρίως διὰ τοῦ πνεύματος τῶν Dante, Petrarca, Boccaccio καὶ Salutati, ἀνύψωσαν τὴν Φλωρεντίαν εἰς τὸ ὕψος σχεδὸν τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, ἐξ οὗ καὶ τὴν προσωνυμίαν «Νεαὶ Ἀθῆναι» τῆς Δύσεως προσέλαβον. Ἡ γοητεία λοιπὸν τῆς πόλεως εἴλκυσε τὸν εἰς πᾶσαν ἐκδήλωσιν τοῦ πνεύματος φλογερὸν ἔρωτα ἐπιδεικνύοντα φιλομαθέστατον νέον Μάξιμον, ὃθεν καὶ ἀποφασίζει τὴν ἐπὶ μακρότερον χρόνον ἐν τῇ πόλει ταύτῃ διατριβὴν του. Μετὰ τὴν Φλωρεντίαν ἦλθεν εἰς Μεδιόλανα, πόλιν καὶ ταύτην ἀκμάζουσαν. Τὴν Ῥώμην ὁ Μάξιμος δὲν ἐπεσκέφθη, καὶ δι' ἄλλους μὲν λόγους, ἀλλ' ἴσως καὶ διότι τότε ἐπάπτευεν ὁ ἀλέξανδρος ΣΤ' Βοργίας (1492—1503), ὃν διὰ τὴν ἀνηθικότητά του φανατικώτατα ἐπολέμησεν ὁ περιφνημὸς Σαβοναρόλα. Δὲν εἶναι ἀπρηκρίβωτόν, ἂν ὁ Μάξιμος μετέβη καὶ εἰς εἰςέρας χώρας τῆς Δύσεως διὰ σπουδᾶς. Πιθανώτατα οὐδὲ τοὺς Παρισίους νὰ ἐπεσκέφθη, καίτοι περὶ τῆς πόλεως ὁ ἴδιος ἱκανὰς πληροφορίας παρέχει, στηριζόμενος μᾶλλον εἰς εἰδήσεις ἄλλων.

Περὶ τοῦ εἴδους τῶν ἐν Ἰταλία σπουδῶν τοῦ Μαξίμου δὲν εἴμεθα ἱκανῶς πληροφορημένοι. Ὁ ἴδιος σημειοῖ ὅτι καθ' ἅπαντα τὸν χρόνον τῶν ἐν Ἰταλία σπουδῶν του «πολλὰ καὶ διάφορα συγγράμματα χριστιανικὰ καὶ τῆς θύραθεν σοφίας ἐμελέτησε καὶ ἱκανὴν ἀπέκτησεν ἐξ αὐτῶν ψυχικὴν ὠφέλειαν» (Παπαμιχαῆλ σ. 19). Φαίνεται μᾶλλον βέβαιον ὅτι ἠσχολήθη κυρίως περὶ τὴν Φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν Φιλολογίαν, οὐδόπως δ' ἀπίθανον νὰ ἐνέκυψεν καὶ εἰς τὴν ἐμβάθυνσιν τῶν θεολογικῶν προβλημάτων. Ὁραῖα εἶναι ὅσα ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ σ. περὶ τῶν δύο κυρίως φιλοσοφικῶν τάσεων, τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ, ὧν εἰσηγηταὶ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ φανατικοὶ ὑπέρμαχοι ἑκατέρας φιλοσοφικῆς τάσεως ὑπῆρξαν οἱ λόγοι «Ἑλληνες Γεμιστὸς Πλήθων καὶ Γεώργιος Τραπεζούντιος. Ὁ ὄργανισμὸς οὗτος τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ὡς ἦν ἐπόμενον, προήγαγε τὸν φιλελευθερισμὸν εἰς σημεῖον, ὥστε καὶ τὰ ὑψίστα θερησκευτικὰ προβλήματα νὰ τίθενται ὑπὸ τὴν αὐστηρὰν λογοκρισίαν τοῦ νοῦ καὶ ὡς ἀδιανόητα πολλάκις ν' ἀπορρίπτονται. Ὁ Μάξιμος, εὐρεθεὶς ἐν μέσῳ τοῦ «κλασσικοῦ τούτου παραληρήματος», φαίνεται ν' ἀντελήφθη τοὺς ἐκ τούτου κινδύνους, ἀλλὰ δὲν ἔμεινεν, ὡς εἰκόσ, ἀμέτοχος τῆς ἐπιδράσεως τῶν

ἐν λόγῳ ὀνείματων. Ὡς δ' ὁ κ. Παπαμιχαὴλ διαβεβαιοῦται, «ἡ μανία αὐτῆ εἶχε πρὸς καιρὸν παρασύρει καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον, ὡς αὐτὸς ὁμολογεῖ, αἱ ἐκδηλώσεις δ' αὐτῆς καὶ τ' ἀποτελέσματα προσέδωκαν ὀριστικὴν τροπὴν εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρασίν του» (σ. 21). Ἐν ταῖς σσ. 22—25 δίδει ὁ σ. διὰ ζωηρῶν χρωμάτων τὴν πλήρη εἰκόνα τῆς ἐπελθούσης ἐν Ἰταλίᾳ ἐκλύσεως ἐπὶ τε τοῦ ἰδεολογικοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ πεδίου, ὡς καὶ τῆς δημιουργηθείσης φανατικῆς ἀντιδράσεως, κυρίως δι' ἐμπνευσμένων ἱεροκηρύκων, οἷοι ὁ Γιον. Domenico, ὁ Γιον. da san Miriato, ὁ Bernardino da Siena (1380—1444) καὶ πρὸ πάντων ὁ διαβόητος Girolamo Savonarola (1452/98), τοῦ ὁποίου ἡ τιμίᾳ ἐλευθεροστομία συνεκλόνησε τὰ πλήθη. Ἡ χειμαρῶδης ὀρηγορία τοῦ Savonarola ἐξεχύνετο ὡς λάβα ἠφαιστιώδης πρὸς πάσας τὰς κατευθύνσεις καὶ ἰδίᾳ τῶν κρατούντων καὶ ἰσχυρῶν μηδὲ τοῦ Πάπα ἐξαιρουμένου, κατακρίνουσα τὴν προστυχοῦσαν διαφθορὰν τῆς σκέψεως καὶ τῆς καρδίας. Καὶ ἐπλήρωσεν μὲν ὁ ὑπέροχος ἀνὴρ τὴν εὐσεβῆ ἀθυροστομίαν του διὰ τοῦ δι' ἀγχόνης θανάτου τῇ 23 Μαΐου 1498, ἀλλὰ τὰ πυρίνα κηρύγματά του ἔσχον τὴν ἀναμενομένην ἐπίδρασιν μεταξὺ κυρίως τοῦ πλήθους καὶ ἀσφαλῶς συνεκράτησαν τὴν ἐπὶ τὰ χεῖρα ἢ καὶ τὸν ἀφανισμόν δέπουσαν διὰ τῶν ἀξιοματούχων ὀργάνων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Λύσεως. Ὁ Μάξιμος ἐγένετο μάρτυς ὄλων αὐτῶν τῶν δραματικῶν γεγονότων. Ἐπόμενον δ' ἦτο ὅτι ὁ εὐγενὴς Μάξιμος ὑπέστη τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῶν κηρυγμάτων καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἐμπνευσμένου ἱεροκήρυκος Savonarola. Ὁ ἴδιος γράφει: «Ἐὰν ὁ περὶ τῆς σωτηρίας πάντων μεριμνῶν δὲν ἤλθει με ταχέως καὶ δὲν ἐπεσκέπτετό με διὰ τῆς ἑαυτοῦ χάριτος καὶ δὲν ἐφώτιζε μου τὴν διάνοιαν διὰ τοῦ φωτός του, πρὸ πολλοῦ θὰ ἐχανόμην μετὰ τῶν ἐκεῖ ἀντιπροσώπων τῆς ἀσεβείας» (σ. 31). Δικαίως ἀποτίει χάριτας τῇ θεῖᾳ Προνοίᾳ ὁ Μάξιμος διὰ τὴν σωτηρίαν μεταβολήν, ἣν ὑπέστη διὰ τῶν κηρυγμάτων τοῦ Savonarola, μάλιστα εἰς τὸν καταλλήλοτατον χρόνον, ὅτε εἶχε πλέον περατώσει τὰς σπουδὰς αὐτοῦ καὶ πλήρη; ἐντυπώσεων, ἀλλὰ καὶ ὀλοκληρωμένος ἐν τῇ παιδείᾳ, ἀπεφάσισε τὴν εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα ἐπιστροφὴν του, μέσῳ τῆς Βενετίας, συναποκομίζων ἅμα καὶ τὸν πρὸς τὸν Πλατωνισμόν ἔρωτα.

Ἡ Β' παράγραφος ἀφιερῶται ὑπὸ τοῦ σ. εἰς τὸν «ἀπόκοσμον Μάξιμον». Ὑπὸ τὴν σωτηριώδη τοῦ Savonarola ἐπίδρασιν, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἐν ἀπογοητεύσει διατελῶν διὰ τε τὸν θάνατον τῶν πεφλημένων γονέων καὶ τὴν οἰκιακὴν ἐρημίαν, διὰ τὴν ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων καὶ πρὸ πάντων διὰ τὴν δουλείαν τῆς πεφλημένης αὐτοῦ Πατρίδος, ἀπεφάσισεν ἐν πλήρει ὀριμότητι ὁ μυστικοπαθὴς Μάξιμος νὰ περιβληθῇ τὸ μοναχικὸν σχῆμα, ἄγων ἤδη τὸ 36 ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ. Ὡς τόπον δὲ τῆς μετανοίας αὐτοῦ ἐξελέξατο τὸ ἀγιώνυμον Ὅρος τοῦ Ἄθω. Ὡς ἡσυχαστήριον δὲ προεκρίθη ὑπὸ τούτου ἡ Μονὴ τοῦ Βατοπεδίου, ἴσως καὶ διὰ τὸν πλοῦτον τῆς Βιβλιοθήκης αὐτῆς καὶ διὰ καὶ τῶν ἀνεκτιμῆτων χειρογράφων κωδικῶν αὐτῆς. Ἐν ἡσυχίᾳ διατελῶν, ἐπεδόθη μετὰ ζήλου εἰς τὴν μελέτην τοῦ πατερικοῦ θησαυροῦ. Ἐνταῦθα λοιπὸν διὰ τῆς ἐμβαθύνσεως ἀποκτᾷ τελείαν θεολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἣτις ἀποκρυσταλλοῦται εἰς ἰδίαν κοσμοθεωρίαν. Ἰωάννης ὁ Λαμασκηνὸς ἀποτελεῖ δι' αὐτὸν τὸ ἴνδαλμα τῆς θεολογικῆς σκέψεως καὶ τὸ πρότυπον τῆς ὑπ' αὐτοῦ μετὰ ταῦτα οἰκοδομῆς τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος.

Ἐπερὶ τὰ δέκα ἔτη ἠσχίτευσεν ἐν τῇ Μονῇ Βατοπεδίου «ἐργασθεῖς
«ΘΕΟΛΟΓΙΑ» Τόμος ΚΒ' τεύχος Δ'

σωματικῶς καὶ πνευματικῶς». Τῇ 15 Μαρτίου 1515 ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ μεγάλου δουκὸς τῆς Μόσχας Βασιλείου Ἰβάνοβιτς, υἱοῦ Σοφίας τῆς Παλαιολογίνας, πρόσκλησις εἰς τὴν Μονὴν Βατοπεδίου μετὰ βοηθήματος 4.000 ρουβλίων πρὸς ἀποστολὴν τοῦ σλαβομαθοῦς καὶ πεπαιδευμένου μοναχοῦ Σάββα διὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Ψαλτῆρος εἰς τὴν Σλαωνικὴν. Ἐν ταῖς σσ. 37—42 ἐκτίθενται μετὰ περισσῆς ἐνημερότητος τὰ περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ Ψαλτῆρος καὶ τῆς σημασίας τοῦ ἱεροῦ τούτου βιβλίου παρὰ τοῖς Ῥώσοις καὶ τῶν παρεφθαρμένων ὑπὸ αἰρετικῶν ἐν χρήσει παρ' αὐτοῖς κειμένων, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπιθυμητὴ ὑπὸ ὀρθοδόξου Ἕλληνοσ μεταφρασις εἰς τὴν Σλαωνικὴν τοῦ ἱεροῦ Ψαλτῆρος. Τοῦ Σάββα ἀρνηθέντος, λόγῳ γήρατος, τὴν εἰς Ῥωσίαν μετάβασιν, παρεκλήθη ὁ Μάξιμος ν' ἀποδεχθῆ τὴν ἀποστολὴν, ὅπερ καὶ ἔπραξεν. Αἱ ποικίλαι ἐκδόσεις τῶν βίων τοῦ Μαξίμου περὶ τῆς προσκλήσεώς τούτου καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς εἰς Ῥωσίαν μεταβάσεώς του, ἐλέγχονται ὑπὸ τοῦ σ. μετ' εὐθυκρυσίας καὶ παρατηρητικότητος. Αἱ σχέσεις Ῥωσίας καὶ ἁγιωνύμου Ὁρους ἐκτίθενται μετ' ἐκπλησσοῦσης ἐνημερότητος, ὡς καὶ τὰ περὶ τῶν ἐπικρατουσῶν τότε συνθηκῶν ἐν τῇ ἀχανεῖ ταύτῃ χώρᾳ, ἰδίᾳ δὲ τὰ περὶ τῆς εἰσόδου ξένων ὑπηκόων ἐν Ῥωσίᾳ ὑπὸ ὄρισμένης προϋποθέσεως. Ἡ μετάκλησις τοῦ Μαξίμου, ὡς μεταφραστοῦ ἀγιογραφικῶν, θεολογικῶν καὶ λειτουργικῶν βιβλίων εἰς τὴν σλαωνικὴν, ἀπετέλει τιμητικὴν χειρονομίαν τοῦ Τσάρου πρὸς τὸν πεπαιδευμένον μοναχόν.

Ἡ Γ' παράγραφος ἐξετάζει τὰ περὶ τοῦ «Μαξίμου ἐν Μόσχᾳ» διατριβόντος. Κατὰ Ἰούνιον ἢ Ἰούλιον τοῦ 1516 ὁ Μάξιμος ἀνεχώρησε, συνοδουόμενος ὑπὸ σλαυομαθῶν ἀγιορειτῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ Τσάρου, διὰ τὸ μοιραῖον εἰς Μόσχαν ταξίδιον. Ἐξ ἀγ. Ὁρους ἦλθεν εἰς Κων)πολιν, ἔνθα ἐπεσκέφθη τὸν Πατριάρχην Θεόληπτον (1514/20), παρ' οὗ ἐδέξαιτο, ἐκτὸς τῶν εὐλογιῶν, καὶ συστατικὸν γράμμα πρὸς τὸν Μόσχας Βαρλαάμ. Ὁ Πατριάρχης ἐπίσης ὤρισε καὶ δύο συνοδούς, τὸν Ζίχνης Γρηγόριον καὶ τὸν διάκονον Διονύσιον, κυρίως πρὸς συλλογὴν ἐράνων ἐν Ῥωσίᾳ διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας. Κατ' Αὐγουστον ἢ συνοδεία ἀφίκειο εἰς Θεοδοσίαν τῆς Ταυρικῆς, ἐκεῖθεν δὲ εἰς Περσεκόπ, ἔνθα ἐπὶ τινα χρόνον παρέμεινε. Μετὰ μακρὸν καὶ λίαν ἐπίπονον ταξίδιον ἔφθασεν ὁ Μάξιμος μετὰ τῶν συνοδῶν αὐτοῦ εἰς Μόσχαν τῇ 4 Μαρτίου 1518, ἥτοι μετὰ ἔν καὶ ἡμῶν ἔτος ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του ἐξ ἀγ. Ὁρους! Ἐν Μόσχᾳ ὁ Μ. ἐγένετο δεκτὸς μετὰ βασιλικῶν τιμῶν. Ὡς κατάλυμα αὐτοῦ ὄρισθη ἡ μονὴ Γοιούντωφ, ὃ δὲ ἡγεμῶν διέταξεν ὅπως διατρέφεται καὶ ἀπολαμβάνη πάντων τῶν ἀναγκαίων ἐκ τῆς βασιλικῆς τραπέζης. Ἐν συνεχείᾳ ἐκτίθεται ὑπὸ τοῦ σ. ἡ ἐκκλησις καὶ ὁ θαυμασμός, ὃν ἐδοκίμασεν ὁ Μ., ὅταν ἀντίκρουσε τὴν ἀνεκτίμητον βασιλικὴν Βιβλιοθήκην, περιλαμβάνουσαν περὶ τὰ 800 χροφ. ἑλληνικὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀλλὰ καὶ λατινικά. Τῷ Μ. ἐπεδόθη πρὸς μετάφρασιν χρ. Ψαλτῆρος, περιέχον ἅμα καὶ σερβαν, ἥτοι συναγωγὴν ἐρμηνειῶν διαφόρων Πατέρων καὶ ἐκκλ. συγγραφέων. Ὁ Μ. δὲν ἐγγώριζεν ἐπαρκῶς τὴν ἐκκλησιαστικὴν σλαωνικὴν γλῶσσαν. Διὰ τοῦτο ὄρισθησαν ὡς βοηθοὶ αὐτοῦ δόκιμοι καὶ πεπαιδευμένοι ἄνδρες, διακρινόμενοι κυρίως διὰ τὴν λατινομάθειάν των. Οὗτοι ὅμως ἤγγουσαν τὴν ἑλληνικὴν, ὅπως ὁ Μ. τὴν σλαωνικὴν. Ἐκ τούτου παρέστη ἀνάγκη ὁ Μ. νὰ μεταφράσῃ εἰς τὴν λατινικὴν, εἶτα δ' οἱ λατινομαθεῖς βοηθοὶ τοῦ μετέφραζον ἐκ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν σλαωνικὴν. Τὸ γεγονός εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς εὐρυμαθείας καὶ λατινομαθείας τοῦ Μ., ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀφαντάστως

δυσχεροῦς ἔργου, τοῦ ὑπὸ τούτου ἀναληφθέντος. Τοῦ ἔργου προϋτάσαστο Εἰσαγωγή περὶ τῆς ἀξίας καὶ σημασίας τοῦ Ψαλτῆρος, περὶ τῶν ἐρμηνευτῶν Πατέρων, τῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου καὶ ἠκολούθει ἡ ἐρμηνεία ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, 24 τὸν ἀριθμὸν! Ὁ κ. Παπαμιχαὴλ παραθέτει ἐκτενῆ ἀποσπάσματα τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ Μ., ἐξ ὧν διαφαίνεται ἡ πολυμαθεία καὶ ἡ κριτικὴ ἱκανότης τοῦ Ἑλληνος μεταφραστοῦ, ἀπὸ θεολογικῆς δ' ἐπόψεως σπουδαιότατα, μάλιστα τὰναφερόμενα εἰς τοὺς Πατέρας, ὡς ἐρμηνευτάς. Ἡ μετάφρασις τοῦ Ψαλτῆρος διήρκεσεν ἐν ἔτος καὶ πέντε μῆνας, κατὰ τὴν ὁμολογίαν δὲ αὐτοῦ τοῦ Μ., ὑπῆρξε «πολύμοχθον ἔργον», κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ὁποίου «δὲν εἶχε καιρὸν οὐδὲ ν' ἀναπνεύσῃ» (σ. 56). Ὁ Μ. ἐν τῷ ἐρμηνευτικῷ του ἔργῳ εὐρέθη ὑποχρεωμένος νὰ διορθώσῃ πολλάκις τὸ κείμενον τοῦ χφ. καὶ ν' ἀποκαθάρσῃ τῶν κακοδόξων ἢ καὶ αἰρετικῶν χωρίων. Δεῖγμα καὶ τοῦτο τοῦ ἐργώδους ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ τῆς πολυμαθείας καὶ τῆς φιλοτίμου προσπαθείας τοῦ σοφοῦ μοναχοῦ. Ὁ Μ. ἐν τῷ πρὸς τὸν Τσάρον Ὑπομνήματί του ἀναγνωρίζει τὸ μὴ τέλειον τοῦ ἔργου του καὶ ζητεῖ νὰ κριθῆ διὰ τοῦτο ἐπεικῶς, παρεκάλει δι' ἅμα τὸν Ῥώσον ἡγεμόνα, ὅπως καταστήσῃ τὸ ἱερὸν κείμενον μετὰ τῆς μεταφράσεώς του κοινὸν κτῆμα τῶν ὑπὸ τὸ σκήπτρον του ὀρθοδόξων. Ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ Μ. μετάφρασις ἐνεκρίθη πανηγυρικῶς ὑπὸ τε τῆς συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥωσίας καὶ τοῦ Ῥώσου ἡγεμόνος, ὅστις «μετὰ χαρᾶς παραλαβὼν τὸ βιβλίον, ἐτίμησε τὸν μοχθήσαντα οὐ μόνον δι' ἐπαίνων, ἀλλὰ καὶ διὰ γενναίας ἀμοιβῆς» (σ. 58). Οἱ Ἕλληνες συνοδοὶ τοῦ Μ. λαβόντες παρὰ τοῦ Τσάρου «ἰκανὰ ἐλέη», ἀνεχώρησαν ἐκ Μόσχας δι' ἄγ. Ὅρος τῆ 11 Σ)βρίου 1519. Θ' ἀνεμένε τις ὅτι καὶ ὁ Μ. θὰ ἐλάμβανε τὴν ἄδειαν τῆς ἐπιστροφῆς εἰς Ἑλλάδα μετὰ τὴν εὐτυχή ἀποπεράτωσιν τοῦ ἀνατεθέντος αὐτῷ ἔργου. Εἰς τὰς παρακλήσεις αὐτοῦ ὁ Τσάρος ἀπίντα ἀρνητικῶς, διότι δὲν ἤθελε νὰ στερηθῆ τῆς ἀξίας τηλικούτου ἀνδρός. Οὕτως ὁ Μ. ἐκόν— ἄκων ἠναγκάσθη νὰ παραμείνῃ εἰς Μόσχαν. Βαθμηδὸν καὶ τοῦ χρόνου προϊόντος ἡ φήμη αὐτοῦ ἐκραταιοῦτο παρὰ τε τοῖς ἐπισήμοις ἐκ τε τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ κύκλου, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς πολλοῖς καὶ μεταξὺ τοῦ πλήθους. Ὁ ἀγαθὸς μητροπολίτης Μόσχας αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τῶν συμβουλῶν του, οἱ μεγασιτάτες πολλάκις προσέφευγον εἰς αὐτὸν διὰ νὰ ἐκζητήσουν τὴν παρὰ τῷ Τσάρῳ μεσιτείαν του. Ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει ὁ Μ. ὑψώθη εἰς μοναδικὴν αὐθεντίαν, «ικανὴν νὰ ὑποδεικνύῃ τὰ πρέποντα καὶ τὰ ὀρθὰ εἰς τὰ πράγματα τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας» (σ. 59). Ὁ Τσάρος μάλιστα, τὴσιν ἐκτίμησιν ἔτρεφε πρὸς τὸν λόγιον μοναχόν, ὥστε καθ' ἑκάστην συνδιελέγετο μετ' αὐτοῦ, ἰδίᾳ περὶ ζητημάτων τῆς πίστεως. Εἰς μάτην ὁ Μ. παρεκάλει συνεχῶς διὰ τὴν ἀπόλυσίν του καὶ τὴν ἄδειαν τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς ἄγ. Ὅρος. Ἐν τούτοις ὁ Τσάρος καὶ ἄκοντα ἐκράτησεν αὐτὸν ἐπὶ ἐννέα ἔτη ἐν Μόσχᾳ.

Καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα ὁ Μ. ἀνέλαβε καὶ ἔφερεν εἰς πέρας καὶ πλῆθος ἄλλο μεταφραστικῶν ἐργασιῶν. Οὕτω μετέφρασε τὰς Πράξεις, τοὺς ἀποστολικοὺς κανόνας καὶ τοὺς κανόνας τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων ἐκ τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλαστάρεως, ἔτι δὲ τὰς ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου Ὁμιλίας εἰς τὰ Εὐαγγέλια τοῦ Μαιθαίου καὶ τοῦ Ἰωάννου κ. ἄ. Ἐπίσης, τῇ ὑποδείξει τοῦ Μητροπολίτου Μόσχας, ὁ Μ. ἀνέλαβε καὶ διορθωτικὰς ἐργασίας τῶν παρεφθαρμένων κειμένων, τῶν ὑπὸ τῶν χφφ. παραδιδόμενων, οἷον τοῦ Τριφδίου, τοῦ Ὁρολογίου, τοῦ λειτουργικοῦ Εὐαγγελίου, τῶν Μη-

ναίων, τοῦ Ἀποστόλου κ. π. ἄ. Ὁ Μ. ἤρρισε νὰ συνηθίζῃ εἰς τὴν ἀναγκα-
στικὴν διαμονὴν του ἐν Ῥωσίᾳ, ἡ πλήρης δὲ γνώσις τῆς Ῥωσικῆς, ἣν ἔκτοτε
ἀπέκτησε καὶ δὴ καὶ ἡ εὐρυτάτη μόρφωσις του καὶ τὸ ὑπέροχον ἦθος, κα-
τέστησαν τὸ κελλίον του κέντρον τῶν μᾶλλον μεμορφωμένων Μοσχοβιτῶν.
Ὡς δὲ λέγει ὁ μετὰ γλαφυρότητος ἀναπτύσσων τὰ κατὰ Μ. κ. Παπαμιχαήλ,
«Ἡ εὐρεία πολυμαθία, ἡ ὀξεία καὶ ὑγιῆς κρίσις, ἡ εἰλικρίνεια, ἡ εὐθύτης,
ἡ ἀνιδιοτέλεια, τὸ ἀνοπισθόβουλον, τὸ πρὸς πάντα καὶ διὰ πάντα τὰ πνευ-
ματικὰ καὶ ἠθικὰ ζητήματα, γενικὰ τε καὶ ἀτομικά, θερμὸν αὐτοῦ διαφέρον,
ἡ προσήνεια καὶ τὸ ἄτυφον, συνεκίνουν, ἐγοίτησον καὶ εἴλκυον πρὸς αὐτὸν
τοὺς ἀρίστους ἄνδρας τῆς ἐποχῆς του, πολλοὶ τῶν ὁποίων μετέπειτα ἀπέβη-
σαν ἱστορικαὶ προσωπικότητες τῆς Ῥωσίας» (σ. 63). Διὰ τῶν ἐπαφῶν τού-
των καὶ ὁ Μ. κατενόησε πλήρως τὰ προβλήματα, ἐκκλησιαστικά τε καὶ πο-
λιτικά τῆς ἀχανοῦς Ῥωσίας, ὡς καὶ τὰ κοινωνικά, δὲν ἐβράδυνε δὲ νὰ λάβῃ
ἐνεργότατον μέρος εἰς πᾶσαν λαϊκὴν, πολιτικὴν, ἐκκλησιαστικὴν καὶ κοινω-
νικὴν κίνησιν, πάντοτε πρὸς διόρθωσιν καὶ ἀνόρθωσιν τῶν κακῶς ἐχόντων.
Τὰ συγγράμματά του δὲ εἶναι τὰ ἀψευδῆ δείγματα τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ
Μ. διὰ τὰς εἰς αἴσαν ἐκδήλωσιν ἀνορθωτικὰς τάσεις των ἐπ' ὅλων τῶν τά-
ξεων τοῦ Ῥωσικοῦ λαοῦ. Καὶ ἀκριβῶς δὲ τὴν κατανοήσιν τῶν ἀνορθωτικῶν
ἀγώνων τοῦ Μ. ὁ σ. εἰς ἰδιαίτερον ἐν συνεχείᾳ κεφάλαιον ἐξετάζει ἐν ὅλῃ τῇ
εὐρύτητι αὐτοῦ τὸ «Ῥωσικὸν σκότος» κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἐποχὴν.

Οὕτω ἡ Δ' παρ. περιγράφει «τὸ Ῥωσικὸν σκότος», ἐν πάσαις ταῖς
ἐκδηλώσεσι τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Μερικαὶ χαρακτηρι-
στικαὶ γραμμαὶ τοῦ σ. εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξαρθοῦν καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύ-
της, ἵνα ὕστερον ὁ ἀναγνώστης ἀποκτήσῃ τὴν ὀρθὴν περὶ τοῦ Μ. κρίσιν καὶ
ἐπὶ τοῦ ἀνορθωτικοῦ ἀγῶνος του, τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε τὸ
μαρτύριον τοῦ πολυάθλου μοναχοῦ.

Ἰδιαίτερας ἐξάρσεως ἀξιοῦται ἡ ὑπὸ τοῦ σ. ἐν ταῖς σ. 63—95 ἐκθε-
σις περὶ τῆς κρατουσῆς κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν ἐποχὴν ἐν Ῥωσίᾳ ὀλοκληρωτι-
κῆς ἀθλιώσεως. Ὁ σ. ἀντλεῖ τὰς εἰδήσεις του ἀπ' εὐθείας ἐκ ῥωσικῶν πη-
γῶν, δι' ἡμᾶς δὲ τοὺς Ἕλληνας, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ἀγνοίας τῶν πηγῶν
τούτων, εὐγνωμόνας γίνεται δεκτὸν τὸ ἐν λόγῳ κεφάλαιον. Ἡ ἐπιγραφὴ
τοῦ κεφ. «Ῥωσικὸν σκότος» ἀποδίδει ἐν κυριολεξίᾳ τὴν κρατουσάν θλιβεράν
κατάστασιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς σκέψεως τοῦ Ῥωσικοῦ λαοῦ, κατὰ τὸ πρῶτον
ἡμισυ τοῦ 16 αἰῶνος. Ὡς λέγει ὁ κ. Παπαμιχαήλ, «ἐσχάτη ἀμάθεια ἠπλοῦτο
καθ' ὅλην τὴν τεραστίαν χώραν εἰς πάντα τὰ κοινωνικὰ στρώματα
μεθ' ὅλων τῶν συμπαρομαρτουσῶν ἀγροίκων πλανῶν, δεισιδαιμονιῶν καὶ
προλήψεων καὶ τῶν παντοίων λειψάνων τῆς προχριστιανικῆς ῥωσικῆς εἰδω-
λολατρίας. Ὡφείλετο δὲ τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν τοῦτο σκότος εἰς τὴν
παντελεῖ σχεδὸν ἔλλειψιν τῶν μορφωτικῶν μέσων καὶ εἰς τὴν ἀθλιωτάτην
κατάστασιν τῶν ὀλίγων ὑφισταμένων» (σ. 64). Βιβλία δὲν ὑπῆρχον καὶ ἡ
ἀπόκτησις των ἐθεωρεῖτο δυσκατόρθωτον πρόβλημα, λόγῳ τῆς ἀκριβείας
τούτων. Καὶ αὐταὶ αἱ Ἐκκλησίαι ἐστεροῦντο τῶν ἐκκλησιαστικῶν των βι-
βλίων. Ἐλάχιστοι κατώρθωνον νὰ ἐκμάθωσιν ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν, κυ-
ρίως εἰς τὰς μονὰς. Τὸ μισαλλόδοξον δὲ πνεῦμα τῶν Ῥώσων ἐδυσχέραινεν
ἐπὶ μᾶλλον τὴν μετὰ τῶν μεμορφωμένων τῆς Αὔσεως ἐπαφήν καὶ τὴν ἐκ
τῆς ἐπαφῆς ταύτης δυναμένην νὰ προέλθῃ ὀφέλεια. Εἰς τὴν τοῦ λαοῦ
ἀμάθειαν προσετίθετο καὶ ἡ τοῦ κλήρου ἀμάθεια, ἥς ἀπόρροια ἦτο ἡ φα-

νατικῇ προσκόλλησις εἰς τοὺς τύπους καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς δεισιδαιμονίας. Ἀποτέλεσμα δὲ τούτων ὑπῆρξεν ἡ ἀνάπτυξις τοῦ φαιρισταϊσμοῦ καὶ τῆς ὑποκρισίας, τὸ κορυφωμα τῆς ὁποίας ἦτο ἡ μέγιστος ὄψικὴ κομπορρημοσύνη. Καὶ ἡ μέγιστη ἐν Ῥωσίᾳ διάδοσις τῶν ἀποκρύφων κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν διὰ μέσου τοῦ Βυζαντινοῦ, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Πολωνίας, ὤφειλετο εἰς τὰς συνθήκας ἀκριβῶς τῆς πλήρους ἀμαθείας καὶ τῆς θρησκευτικῆς παρανοίας. Τί δὲ νὰ εἴπη τις περὶ τῶν φοβερῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων τοῦ Ῥωσικοῦ λαοῦ, τοῦ εἰς οἰωνισμοὺς καὶ μαντεύματα, μαγείας καὶ γοητείας μετὰ παθολογικοῦ φανατισμοῦ προσκολλωμένου; Ἡ εἰς τὰς ἀποκρύφους δὲ τέχνας ἐμπιστοσύνη τῶν Ῥώσων εἶχεν ἐπίσης ὡς ἀποτέλεσμα τὴν παρ' αὐτοῖς ἀνάπτυξιν καὶ διάδοσιν τῆς ἀστρολογίας.

Ἀλλὰ φοβερώτερον εἰς ἐπακόλουθα ὑπῆρξε τὸ ἐκ τῆς ἀθλίας κοινωνικῆς καταστάσεως δημιουργηθὲν ἀγεφύρωτον χάσμα μεταξὺ τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ λαοῦ. Ὁ ἀναγινώσκων τὸ βιβλίον τοῦ κ. Παπαμιχαήλ, καταλαμβάνεται ὑπὸ δέους πρὸ τῆς ἐμφανιζομένης εἰκόνης ἀληθοῦς καλᾶσεως καὶ ἀγεται εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εὔρε τον μίτον τῆς ῥοῆς τῶν γεγονότων, αἵτινα ὠδήγησαν τὸν Ῥωσικὸν λαὸν εἰς τὸ ἀπονενοημένον τῶν ἡμερῶν μας κομμουνιστικὸν πείραμα. Συνιστῶμεν ἐκθύμως τὴν ἀνάγνωσιν τῶν σσ. 75—77, λίαν διδακτικῶν ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων. Ὁ ἄκρατος δεσποτισμὸς καὶ ἡ τυραννικὴ αὐθαιρεσία τῶν κυβερνῶντων, τῶν εὐγενῶν καὶ ἀριστοκρατῶν φυσικὸν ἦτο ὅτι κατέλυσε πᾶν ἴχνος δικαιοσύνης. Ὁ λαὸς οὐδαμοῦ ἠδύνατο νὰ εὔρη τὸ δίκαιον ἀπέβη ἄψυχον πρᾶγμα καὶ ὄργανον τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀνηθίκων βουλιμῶν καὶ ὀρέξεων τῆς προνομιοῦχου ἀριστοκρατικῆς τάξεως. Προπηλακισμοί, ἐξευτελισμοί, ἀτιμώσεις, ἀδικίαι, βαρβαρότητες, καταπιέσεις, θανατώσεις, βασανισμοὶ καὶ πᾶν εἶδος ἐκμεταλλεύσεως ἐκ φόρων, ἀγχαρειῶν καὶ δουλειῶν ἐπεβλήθησαν εἰς τὸν δυστυχεῖ Ῥωσικὸν λαὸν ὑπὸ τῆς ἀριστοκρατίας, ὥστε νὰ παρουσιάζη οὗτος τὸ θέαμα ὅτι ἐτέλει ὑπὸ δουλείαν μᾶλλον ἢ ὅτι ἀπετέλει τὸ ἄθροισμα συγκεκοτημένης κοινωνίας. Ἐπόμενον δ' ἦτο ὅτι οὗτος ἐπεξήτει τὴν λήθην τῶν βασάνων καὶ τῶν καθημερινῶν θλίψεων του εἰς τὴν μέθην καὶ τὸν σοδομισμὸν. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ τὸ παράδειγμα ἔδιδεν ἡ τάξις τῶν προνομιοῦχων καὶ ἀριστοκρατῶν, τῶν ὀλίγων ἐκμεταλλευτῶν τοῦ ἰδρωτός τοῦ λαοῦ. Ἡ ἔκλυσις τῶν ἡθῶν, ὁ διασυρμὸς τῆς γυναικός, ἥτις κατήντησεν ὄργανον ἀκολασίας, διέλυσαν τὴν οἰκογένειαν καὶ κατεσπίλωσαν τὸ ἰδεώδες τοῦ γάμου. Ἡ διαφθορὰ αὕτη ἐξικνεῖτο μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ κλήρου, ἀπὸ τῶν ἀνωτάτων ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων μέχρι τῶν ἀπλῶν μοναχῶν. Ἰδίᾳ ὁ βίος τῶν χήρων ἱερέων κατέστη σκανδαλώδης. Ὁ δὲ ἀπὸ τοῦ 14 αἰ. κυρίως ἀναπτυχθεὶς μοναχικὸς βίος ἐν Ῥωσίᾳ ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν ὀργανωμένης, ἀλλ' ἐκφυλισμένης ἀγέλης. Ὁ συσσωρευθεὶς μοναστηριακὸς ἀμύθητος πλοῦτος συνέβαλεν εἰς τὴν μοναχικὴν ἔκλυσιν ἔτι μᾶλλον.

*

Ἐν τῷ Β' Κεφ. ἐξετάζεται ἡ μορφή τοῦ Μαξίμου, ὡς τοῦ «πρώτου Φωτιστοῦ τῶν Ῥώσων». Ἡ ἔκθεσις τοῦ κεφαλαίου τούτου εἶναι ἐκτενεστέρα, καταλαμβάνουσα τὰς σ. 96—254, διότι ἐν αὐταῖς κυρίως ἐρευνᾶται ἡ προσωπικότης τοῦ Μ. ἐν πάσαις ταῖς ἐκδηλώσεσιν αὐτῆς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν οἰκείων πηγῶν παρέχονται μετ' ἐπιστασίας καὶ ὀρθοκρισίας τὰ φαι-

τίζοντα τὸν Φωτιστὴν τῶν Ῥώσων λόγιον μοναχὸν ἐν μέσῳ τῶν φοβερῶν ἀνορθωτικῶν ἀγώνων του.

Ὁ λίαν πελαιδευμένος καὶ ὑπὸ γνησίου ὀρθοδόξου πνεύματος ἐμπεφορημένος Ἑλληὴν μοναχὸς Μαξιμὸς, δὲν ἐδυσκολεύθη νὰ διακρίνη τὴν αἰτίαν τῶν κακῶν τοῦ Ῥωσικοῦ λαοῦ. Καὶ ἡ αἰτία αὕτη ἦτο διὰ τὸν Μ. ἡ παρεξήγησις ὑπὸ τῶν Ῥώσων τοῦ ἀληθοῦς πνεύματος τῆς χριστιανικῆς Θεοσκείας καὶ ἡ τεραστία ἀντίθεσις τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Τὰ δύο ταῦτα κακὰ, ὅπως ἐκριζώσῃ, ἔθεσεν εἰς κίνησιν τὸ μὲν τὴν γραφίδα αὐτοῦ, τὸ δὲ τὰ φλογερὰ κηρύγματα του, ὡς ἄλλος Savonarola. Ὁ κ. Παπαμιχαὴλ παραθέτει ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ἐξ ἔργων τοῦ Μ., δι' ὧν ἐκφαίνεται ἡ μαχητικὴ τοῦ φωτιστοῦ μοναχοῦ διάθεσις καὶ ἀποδεικνύεται ὁ ἐνθερμος τούτου ζῆλος πρὸς διόρθωσιν καὶ ἀνορθῶσιν τοῦ πεπτωκότος ῥωσικοῦ λαοῦ. Μύδροι καὶ Ἱερεμιάδες ἐκτοξεύονται κατὰ τῆς τυπολατρίας, κατὰ τῆς ἀκολασίας, κατὰ τοῦ κλήρου, τῶν μοναχῶν, τῶν ἀριστοκρατῶν, κατὰ τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τῶν προλήψεων, κατὰ τῆς ἀναγνώσεως ἀποκρύφων βιβλίων, τῆς πίστεως εἰς τὴν μαγείαν, τὴν γοητείαν καὶ τὴν ἀστρολογίαν κτλ. Ὁ Μ. ἐνιαχοῦ ἀνυψοῦται εἰς φοβερὸν κατήγορον καὶ στηλιτευτὴν τῆς τῶν ἀρχόντων σκληρότητος, ἀδικίας καὶ ἀπανθρωπίας. Αὐτὸς ἐπιτίθειαι κατὰ τῆς κρατοῦσης ἠθικῆς ἐκλύσεως, τοῦ σοδομομοῦ καὶ τῆς διαστροφῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ὡς ἕτερος Ἱερεμίας θρηνεῖ διὰ τὸ κατάντημα τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἱεραρχῶν καὶ ἐξαπολύει τὰς κατ' αὐτῶν Ἱερεμιάδας του μὲ θαναταστὴν πολλὰκις ἐλευθεροστομίαν. Ἀπὸ θεολογικῆς πλευρᾶς ἐνδιαφέροντος αἱ ὑπὸ τοῦ σ. ἐπ' εὐκαιρία παρεχόμεναι εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν χρήσει τότε ἀποκρύφων βιβλίων, ἅτινα εἶναι «Ὁ Ἀδάμ», τὸ ἀπόκρυφον τοῦ «κακοδόξου πέρσου Ἀφροδιασανοῦ», τὸ «περὶ χειροτονίας τοῦ Χριστοῦ», τὸ «ἀπόκρυφον Lucidarius» κ. π. ἄ. Μεταξὺ τῶν δεισιδαιμονιῶν ἰδιαιτέρως ἐπιτιμῶνται ὑπὸ τοῦ εὐσεβοῦς μοναχοῦ ἡ ἀνόητος πλάνη διὲν ἡ ταφὴ πνιγέντος ἢ φρονευθέντος ἐπιδροῆ ἐπιβλαβῶς ἐπὶ τῆς εὐφορίας τῆς γῆς· ἡ ἀστρολογία, ἡ πίστις ἐπὶ τῆς ἐγγύτητος τοῦ τέλους τοῦ κόσμου· ἡ πίστις εἰς νέον, ἐγγίζοντα κατακλυσμὸν κλπ.

Ὁ Μ. διεκρίθη ἐπίσης καὶ ὡς ἀντιρρητικός. Κατὰ τῶν ἀλλοθρησκῶν καὶ ἑτεροδόξων σφοδρὸν ἀνέλαβεν ἀγῶνα. Ὁξυτάτη εἶναι ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἀναληφθεῖσα πολεμικὴ κατὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ Μωαμεθανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑθνισμοῦ. Ἐπίσης οὐχὶ ἐπιεικέστερος ἐδείχθη πρὸς τὸν Λατινισμὸν καὶ τὸν ἀρμενικὸν Μονοφυσισμὸν. Εἶναι σπουδαιότατα τὰ ὅσα ὑπὸ τοῦ σ. ἐκτίθενται περὶ τῆς ἀκαλύτου δράσεως τῶν προπαγανδιστῶν Ἰουδαϊζόντων καὶ τοῦ ἐκ τῆς προπαγάνδας ταύτης καὶ τοῦ προσηλυτισμοῦ προκληθέντος δημοσίου κινδύνου. Ἡ ταχεῖα δ' ἀνάπτυξις τῆς αἵρέσεως τῶν Ἰουδαϊζόντων ἀφείλετο κατὰ τὸν σ. εἰς τὴν δαιμονίαν δράσιν τοῦ Ἑβραίου διαφωτιστοῦ Σχαρίγια, ὅστις ὀπλισμένος διὰ δεινῆς διαλεκτικῆς καὶ ἄλλων πολλῶν προσόντων, «κατώρθουεν νὰ μεταβάλλῃ τὴν πρὸς τοὺς Ἑβραίους ῥωσικὴν ἀποστορφήν εἰς αὐτὸ τοῦτο φανατικὴν συμπάθειαν» (σ. 165). Ἡ προπαγάνδα τούτου ἔτεινε κυρίως εἰς τὸν κλονισμὸν τῆς πίστεως εἰς τὴν Ἀγ. Τριάδα· ἐνεῦθεν δ' ἐπηκολούθει ἡ ἀρνησις τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς μεσσιακῆς αὐτοῦ ἀποστολῆς. Ὁ Μ. ἀντεπεξῆλθε γενναίως κατὰ τῶν Ἰουδαϊζόντων διὰ τριῶν συγγραμμάτων, ὧν οἱ τίτλοι ἔχουν ὡς ἀκολούθως: «Λόγος περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν ταῦτῳ δὲ καὶ κατὰ τῶν Ἰουδαίων», «Τοῦ μοναχοῦ Μαξιμου τοῦ Γραικοῦ, συμβουλὴ πρὸς τὴν ὀρθόδοξον σύνοδον κατὰ Ἰσαὰκ τοῦ Ἰου-

δαίου μάγου καὶ γόητος καὶ ἀπατεῶνος» καὶ «Λόγοι κατὰ τῶν κεφαλαίων τοῦ Ἑβραίου Σαμουήλ».

Καὶ κατὰ τοῦ Λουθηρανισμοῦ ἀντεπεξῆλθεν ὁ Μ. διὰ δύο κυρίως συγγραφῶν του: «Λόγος κατὰ τοῦ Λουθήρου» καὶ «Λόγος κατὰ τῶν βλασφημούντων τὴν πανάχραντον Θεομήτορα».

Πολλοὶ Ῥῶσοι, ἐπισκεφθέντες τὴν Ἱταλίαν τῆς Ἀναγεννήσεως, συναπεκόμισαν ἐπιστρέψαντες τὸν φιλελευθερισμὸν καὶ τὸν πρὸς τὴν «ἑλληνικὴν πλάνην» ἔρωτα. Ἴσως καὶ ἀπηχῆσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλήθωνος περὶ ὑποκαταστάσεως τῆς χριστιανικῆς Θρησκείας διὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς νὰ εἶχον φθάσει καὶ μέτρι Μόσχας. Ἐκ πάντων τούτων παρακινήσεις ὁ Μ., ἀνέλαβε ν' ἀντεπεξέλθῃ καὶ κατὰ τῆς νέας ἐκδηλώσεως Ἐθνισμοῦ διὰ τοῦ ἔργου του «Λόγος ἐλεγκτικὸς τῆς ἑλληνικῆς πλάνης», ἔκτενές καὶ ἴλιαν ἐνδιαφέρον ἀπόσπασμα τοῦ ὁποίου παρατίθεται ἐν σσ. 175)6 ὑπὸ τοῦ σ.

Δι' ἐτέρων τριῶν συγγραφῶν ἀντεπεξῆλθεν ὁ Μ. καὶ ἐναντίον τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, τῶν Ἀγαρηνῶν καὶ τοῦ Μωάμεθ. Ἡ πρώτη, ἣ καὶ διεξοδικωτέρα, φέρει τὸν τίτλον: «Λόγος ἐλεγκτικὸς τῆς ἀγαρηνῆς πλάνης καὶ τοῦ ἐπινοήσαντος αὐτὴν ἀπεχθοῦς κυνὸς Μωάμεθ». Ὁ αὐστηρὸς τίτλος ἄς μὴ ξενίσῃ τὸν ἀναγνώστην. Ἄν λάβῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τοῦ Ῥωσικοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεως, δὲν θὰ δυσκολευθῆ νὰ ὁμολογήσῃ τὸ δικαίωμα τοῦ Μ. εἰς χρησιμοποίησιν σκληρῶν ὄρων καὶ φράσεων κατὰ τῶν ἐπικινδύνων αἵρεσιαρχῶν καὶ ἄλλοθρήσκων ἀρχηγῶν. Ἡ δευτέρα κατὰ τοῦ Μωαμεθανισμοῦ διατριβὴ του φέρει τὸν τίτλον: «Λόγος περὶ τοῦ αὐτοῦ πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς κατὰ τοῦ θεομάχου κυνὸς Μωάμεθ καὶ ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνος τούτου». Τὸ τρίτον τέλος ἔργον του ἐπιγράφεται: «Ἀπαντήσεις χριστιανοῦ κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν βλασφημούντων τὴν ὀρθόδοξον χριστιανικὴν ἡμῶν πίστιν».

Ὅχι ὀλιγώτερον δομὴς ἀνεδείχθη ὁ Μ. ἐν τῷ κατὰ τῶν Λατίνων ἀγῶνι του καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοῦ Ὀδνιτισμοῦ. Ὁ κ. Παπαμιχαὴλ δίδει ἔκτυπον εἰκόνα τῆς ἀναπτύξεως τῆς Οὐνίας ἐν Ῥωσίᾳ καὶ τῶν προσπαθειῶν τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας πρὸς προσηλυτισμὸν τῶν Ῥώσων. Ἡ ἐπιρροή τῆς Οὐνίας ἐν Ῥωσίᾳ ἐκορυφώθη εἰς σημεῖον ἐπικίνδυνον, ἰδίᾳ διὰ τοῦ φιλολατίνου μητροπολίτου Μόσχας Ἰσιδώρου καὶ τῆς Καθολικῆς προικηπίσεως Ζωῆς, κόρης τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου, τοῦ μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων καταφυγόντος εἰς τὸν Πάπαν Πιον Β'. Ἡ Ζωή, ἥτις συζευθεῖσα τὸν Ῥώσον ἡγεμόνα Ἰβάν Γ' Βασίλειεβιτς καὶ εἰς Σορίαν κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν γάμων τῆς μετονομασθεῖσα, παρεῖχε πολλὰ τὰ ἐγγύα τῆς ἐπιδράσεως ὑπὲρ τοῦ Παπισμοῦ ἐν μέσῳ τῶν ὑψηλῶν της. Ἐνταῦθα εἶμαι ὑποχρεωμένους, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐν τέλει τοῦ ἔργου παρατιθεμένης Βιβλιογραφίας ὑπὸ τοῦ σ., νὰ προσθέσω καὶ τὸ ἔργον τοῦ Averkius Th. Papadopoulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen (1259—1453). München 1938 σ. 68 (Nr. 102), ὡς καὶ τὸ ἔργον τοῦ D. A. Zakythinos, Le Despotat Grec de Morée, I. Paris 1932, σ. 291. Ἐπιθεῖς ἐπίσης καὶ W. Miller, The Latin in the Levant, a History of the Frankish Greece (1204—1566), London 1908 σ. 435 καὶ 454, P. Pierling, Mariage d'un tsar au Vatican, La Russie et le Saint-Siège. Paris 1896 I, 107—185. Μεγίστης σπουδαιότητος εἶναι διὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς Οὐνίας ἐν Ῥωσίᾳ τὰ ἐν σσ. 186—213 μετὰ θαυμαστῆς ἐνημερότητος ὑπὸ τοῦ σ. ἐκτιθέμενα. Ὁ Μ. ἀντεπεξῆλθε κατὰ τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας καὶ

διὰ τοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς γραφίδος. Διὰ τῶν ἔργων του: «Λόγος κατὰ λατίνων ὅτι οὐδαμῶς εἰς οὐδένα ἐπιτρέπεται νὰ προσθήη τι εἰς τὸ θεῖον σύμβολον τῆς ἀνωμήτου χριστιανικῆς πίστεως ἢ ν' ἀφαιρῆ ἀπ' αὐτοῦ» καὶ «Λόγος ἀπαντητικὸς τοῦ Μαξίμου πρὸς τὸν Νικόλαον Νιέμτσιην» ἀνεσκέυαζε πέντε κυρίως τῶν λατινικῶν καινοτομιῶν, ἦτοι τὴν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος κακοδοξίαν (filioque), τὴν περὶ τῶν ἀζύμων, τὴν περὶ καθαρτηρίου πυρός, τὴν περὶ νηστείας τοῦ Σαββάτου καὶ τὴν περὶ ἀγαμίας τοῦ κλήρου. Ἐν συνόλῳ ὁ Μ. συνετάξατο ἑπτὰ ἐπιστολιμαίας διατριβὰς κατὰ Λατίνων, ἐν ταῖς ὁποῖαις ἠλέγγετο ἡ καινοτομία τῆς Ῥώμης, τὸ Πρωτεῖον καὶ ἄλλαι κακοδοξίαι καὶ ἐξετίθετο ἡ ἐπὶ τῶν Πατέρων καὶ τῆς Ἀγ. Γραφῆς στηριζομένη ὀρθόδοξος διδασκαλία.

Ἐν ταῖς σσ. 225)8 ἀναλύεται «Λόγος κατὰ τῆς ἀρμενικῆς κακοδοξίας» τοῦ Μ. καὶ ἱστοροῦνται τὰ τῆς ἐγκαταστάσεως ἀρμενικῆς παροικίας ἐν Ῥωσίᾳ. Ὁ Μ. θεωρεῖ ὅτι ἡ «ἀρμενικὴ κακοδοξία» εἶναι σύγκρομα διαφόρων αἰρέσεων. Ἀλλὰ περὶ τὰς μᾶλλον ἀσεβεῖς καὶ βδελυκτὰς πλάνας τῶν Ἀρμενίων ἀσχολεῖται περισσότερον, ἦτοι τὰς τρεῖς ταύτας: α) ὅτι ἡ ἀπαθὴς τοῦ Θεοῦ Λόγος θεότης «ἐγεύθη» ἀνθρωπίνου θανάτου β) ὅτι ὁ ἕνα-θεω-πῆσας Θεὸς Λόγος κατὰ τὴν εἰς οὐρανοῦς ἀνάληψιν αὐτοῦ συναπῆγε καὶ τὴν ἐκ τῶν πανάγων αἱμάτων τῆς Θεοτόκου προσληφθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ θεῖαν σάρκα καὶ γ) ὅτι αἱ δύο ἐν Χριστῷ φύσεις, ἡ θεία καὶ ἡ ἀνθρωπίνη, συνεκράθησαν ἀλλήλαις.

Ἐν ταῖς σσ. 229/54 ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ σ. τὰ τῆς μοναστηριακῆς φιλοκτημοσύνης ἐν Ῥωσίᾳ κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν περίοδον, τὰ δεῖνὰ ἐκ ταύτης ἐπακόλουθα καὶ ἡ θέσις, ἣν ἡ εὐγενὴς τοῦ Μ. προσωπικότης ἔλαβεν ἔναντι τοῦ κακοῦ τούτου πρὸς διόρθωσιν καὶ ἀνόρθωσιν τοῦ ὕψους καὶ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ μοναχικοῦ βίου. Ὡς λέγει ὁ σ. «ὁ Μ. μετὰ δριμύτητος ἐκάκιζε τὴν ἀληθειαν πρὸς πλουτισμὸν τῶν μοναχῶν, ἐκδηλουμένην ἰδίως εἰς τὴν μοναστηριακὴν φιλοκτημοσύνην, ἔνεκα τῆς ὁποίας αἱ μοναὶ ἀπέκτων τεραστίας γαίας μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς ἐγκατεστημένων καὶ ἐργαζομένων αὐτὰς χωρικῶν, περιερχομένων οὕτω εἰς θέσιν μοναστηριακῶν δουλοπαροίκων, ἀθλίαν διαβιούντων ζωὴν ὑπὸ τὴν σκληρὰν δεσποτείαν τῶν διοικούντων τὰς μονὰς» (σ. 229). Ἐκτὸς τοῦ Μ. καὶ πρὸ αὐτοῦ εἶχον ἐλέγξει δριμύτατα τὴν μοναστηριακὴν ταύτην ἀπληστίαν ὁ ἀρχιμ. Ἰωσήφ Βολοκολάμσκη (1340—1515) καὶ οἱ μοναχοὶ Παΐσιος καὶ Νεῖλος, ὧν τὰ κατ' αὐτοὺς ἐκτίθησιν ὁ σ., ὡς καὶ περὶ τοῦ μοναχοῦ Βασσιανοῦ, τοῦ διαδόχου τοῦ Νεῖλου ἐν τῷ σφοδρῷ κατὰ τῶν μοναστηριακῶν κτήσεων ἀγῶνί του. Ὁ Μ. συνδεθεὶς διὰ φιλίας μετὰ τοῦ Βασσιανοῦ, κατ' ἀρχὰς μὲν ἀπέφυγεν ἐπιμελῶς ν' ἀναμιχθῆ εἰς ζήτημα τόσον ἐπικίνδυνον, ἀλλ' ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ εὐθύτης τοῦ χαρακτήρος του παρώθησαν αὐτὸν νὰ ἐκφράσῃ θαρραλέως τὴν γνώμη του ἐν συγγραφῇ φερομένη τὸν τίτλον: «Συζήτησις περὶ τοῦ πρέποντος μοναχικοῦ βίου, τὰ συζητοῦντα δὲ πρόσωπα εἶναι ὁ Φιλοκτήμων καὶ ὁ Ἀκτῆμων». Τὰ κύρια σημεῖα τοῦ διαλόγου τούτου ἐκτίθενται ἐν ἀναλύσει ὑπὸ τοῦ σ. ἐν σσ. 242/6. Ἡ ἀνάμιξις αὐτῆ τοῦ Μ. εἰς μίαν ἔριδα τόσον ὀξεῖαν, ἐπόμενον ἦτο νὰ προκαλέσῃ τὴν κατ' αὐτοῦ μῆνιν τῶν παντοδυνάμων τότε μοναχῶν καὶ τῆς μετ' αὐτῶν συνδεομένης ὀμοιοκλήσεως ἀριστοκρατίας. Ὁρθῶς δ' ὁ σ. χαρακτηρίζει τὴν ἀνάμειξιν τοῦ Μ. ὡς «ἀτρονοησίαν», ταῦτα λέγων: «Ὁ ἀπὸ καθαροῦ πρακτικῆς ἐπόψεως κρῖνων τὰ πράγματα θὰ ἐχαρακτήριζεν ὡς ἐσχάτην ἀτρονοησίαν τὴν τοιαύτην τοῦ Μ. ἐκδήλωσιν, ἦτις ἀπ' αὐτῶν τῶν

πρώτων ἡμερῶν τῶν μετὰ τοῦ Βασιανοῦ σχέσεών του ἤρχισεν ἀσυναισθητῶς καὶ μοιραίως σωρεύουσα ἀνθρακας ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἑλληνοῦ ξένου» (σ. 242). Ἀπὸ τοῦ γυν ἄρχεται καὶ ἡ «δέσις τοῦ δράματος» τοῦ Μ. Ὁ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος Βασιλείου Ἰβάνοβιτς ἀντικανονικῶς ἐπὶ τοῦ μοσχοβιτικοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου ἀνυψωθεὶς Δανιήλ, μετὰ τὴν αὐθαίρετον ἐκδίωξιν καὶ ἐγκάθειρξιν τοῦ συντετοῦ μητροπολίτου Βαλαάμ, ὡς ἦν ἐπόμενον, ἐστράφη εὐθύς ἀμέσως κατὰ τοῦ Βασιανοῦ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ δυνατοῦ φίλου του, τοῦ ἰδεολόγου Μαξίμου. Αἱ κατὰ τοῦ Μ. διαβολαὶ καὶ συκοφανταὶ καὶ παντοειδεῖς πλεκτάναι ἐπληθύνοντο καθ' ἡμέραν, μέχρις οὗ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Φθιρίου 1525 ὁ ἡγεμὼν Βασιλείος Ἰβάνοβιτς διέταξε τὴν σύλληψιν καὶ τὸν περιορισμὸν τούτου, μετὰ δὲ τὰς διεξαχθεῖσας ἀνακρίσεις, καὶ τὴν παραπομπὴν του εἰς δίκην.

*

Ἐν τῷ τρίτῳ Κεφ. ἐξετάζεται «Τὸ μαρτύριον τοῦ ἰδεολόγου» καὶ διερευνᾶται διεξοδικῶς τὸ ἱστορικὸν τῆς ὅλης ἀκολουθίας τῶν γεγονότων, ἅτινα ὠδήγησαν τὸν Μ. εἰς τὸ μαρτύριον. Ἐν τῇ παραγράφῳ «ἡ πρώτη ὑποδικία» (1525 καὶ οὐχὶ 1925, ὡς ἐκ τυπογραφικοῦ σφάλματος ἀναγράφεται) ἐξετάζονται αἱ πλεκτάναι κατὰ τοῦ Μ., αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς ὑπὸ δυσμένειαν διατελοῦντα πρόσωπα τῆς Αὔλης καὶ μάλιστα πρὸς τὸν Μπέρσενι καὶ παρατίθενται ἀπόσπασματα τῆς διενεργηθείσης ἀνακρίσεως. Ἄλλ ἐκτὸς τῶν πολιτικῶν κατηγοριῶν συνεκροτήθη καὶ «ὀπλοστάσιον ὄλον κατηγοριῶν κατὰ τοῦ ἀτυχοῦς ἀγιορείτου περιλαμβάνον αἰρέσεις, σκόπιμον διαστροφὴν καὶ φθορὰν τῶν ὄρωσικῶν βιβλίων, ἐξύβρισιν τῶν Ῥώσων ἁγίων, ἐπικρίσεις τῆς ῥωσικῆς Ἐκκλησίας, πολιτικὰς συνομιλίας, ἐγκλήματα καθοσιώσεως κλπ.» (σ. 260). Κατόπιν τῶν ὡς ἄνω κατηγοριῶν συνεκλήθη τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1525 σύνοδος ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ μητροπολίτου Δανιήλ, παρόντων τῶν Ἀρχιεπισκόπων, Ἐπισκόπων, πλήθους Ἀρχιμανδριτῶν, ἡγουμένων, γερόντων καὶ πολλῶν μοναχῶν, ἧς συνελθοῦσα ἐν τοῖς ἀνακτόροις κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς συνεδρίαν, παρόντος καὶ τοῦ Τσάρου, προέβη μετὰ δίμηνον διαδικασίαν, εἰς τὴν καταδικὴν τοῦ Μ. Αἱ κατὰ τοῦ Μ. αἰτιάσεις καὶ λοιπαὶ συκοφαντικαὶ κατηγορίαι ἀναλύονται καὶ ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ σ. μετὰ εὐθυκρισίας καὶ ἀντικειμενικότητος. Λίαν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐν παραγράφῳ «Βυζάντιον καὶ Μόσχα» ἐκτιθεμένη κατὰ τοῦ Μ. κατηγορία ἐπὶ δυσφημῆσι τοῦ μητροπολίτου Μόσχας, ὅτι δὲν μνημονεύει τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δ' ὁ σ. ἐκτίθησι τὰς σχέσεις τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας μετὰ τῆς Ῥωσικῆς Ἐκκλησίας καὶ γενικώτερον τοῦ Βυζαντίου μετὰ τῆς Ῥωσίας. Ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ περὶ «Βυζαντινισμοῦ» καὶ «Μοσχοβιτισμοῦ» ἐκτιθέμενα. Ἐν τῇ ἐν συνεχείᾳ παραγράφῳ «Χωριστικαὶ τάσεις» ἐξετάζονται ἡ Φλωρεντινὴ οὐνία καὶ ἡ Ἄλωσις, ὁ Μόσχος Ἰσιδώρος, αἱ περὶ τῆς ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου χειραφετήσεως δικαιολογίαι τῶν Ῥώσων καὶ μάλιστα ἡ δικαιολογία τῆς Μόσχας περὶ δῆθεν φθορᾶς τῆς Ἑλληνικῆς Ὁρθοδοξίας. Εἶναι τόσα τὰ συσσωρευόμενα ἐν ταῖς σσ. τοῦ ἔργου προβλήματα καὶ τὰ προκαλούμενα ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἐκθέσεως ἐνδιαφέροντα, ὥστε δύσκολος καθίσταται ἡ ἐπιλογή καὶ ἡ ἔξαρσις τῶν ἐπὶ μέρους σημείων. Μὴ δυνάμενοι λοιπὸν νὰ διαπλατύνωμεν ὑπὲρ τὸ δέον τὴν ἡμετέραν βιβλιοκριτικὴν ἀνάλυσιν τοῦ παρόντος συγγράμματος, συνιστῶμεν τῷ μελετητῇ τὴν ἀπ' εὐθείας ἀντλησιν τῶν λίαν ἐνδιαφεροσῶν εἰδήσεων.

Ἄλλ' ἐπανέλθωμεν ἐπὶ τὴν ἀκολουθίαν τῆς ἱστορικῆς ἐκθέσεως τοῦ ἔργου.

Ἡ ὄσκειν κομποροημοσύνη καὶ μεγάλαυχος ἔξαρσις τῆς ὄσκειν ὀδοξίας, ὡς τῆς μόνης γνησίας καὶ ἀληθοῦς, ὠδήγησε τοὺς Ῥώσους εἰς τὴν ἐγωϊστικὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ Μόσχα, μετὰ τὴν πτώσιν μάλιστα τοῦ κέντρου τῆς Ὀρθοδοξίας διὰ τῆς Ἀλώσεως τῆς Κπόλεως, καθίσταται πλέον ἢ «Τρίτη Ῥώμη» καὶ ἡ ἄμεσος κληρονόμος τοῦ Βυζαντίου. Ὁ σ. πλήρως ἐνημερωμένος ἐπὶ τοῦ ὑπ' ὄψιν θέματος ἐκτίθει ἐν λεπτομερείᾳ τὰ αἷτια τῆς τοιαύτης ὄσκειν θεωρίας, ὡς καὶ πάντα τὰ συναφῆ προβλήματα. Οὕτως ἐκτίθενται τὰ περὶ τοῦ μοναχοῦ Φιλοθέου καὶ τοῦ Ἀρσενίου Σουχάνωφ καὶ τῶν διηγήσεων περὶ τοῦ προσορισμοῦ τῆς Μόσχας. Σχετικαὶ πρὸς τὴν κομποροημόνα ταύτην ὄσκειν ἀντίληψιν εἶναι καὶ αἱ κυκλοῦμεναι τότε «Διηγήσεις» περὶ κηρύγματος τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου ἐν Ῥωσίᾳ, περὶ μεταναστεύσεως τῶν συμβόλων τοῦ ἀνατάτου ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πρωθιεραρχικοῦ μεγαλείου, ὡς καὶ τοῦ αυτοκρατορικοῦ ἀξιώματος ἐκ τῆς βασιλευσύνης εἰς τὴν Ῥωσίαν. Ἡ μυθοπλασία τοῦ «λευκοῦ ἐπανωκαλυμμαύχου», δωρηθέντος δῆθεν ἀπὸ μητροπολίτη Νόβγορον Βασιλείφ ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου, ἠρέθιζε τὴν περὶ πρωτείων ὄσκειν φαντασιοληξίαν. Ὡς ἦν δ' ἐπόμενον, ὁ ὀρθοφρονῶν Μ. ἐκάκισε, φαίνεται, τὰς ὄσκειν ταύτας μεγαλαυχίας, ἐξ οὗ καὶ ἡ κατ' αὐτοῦ μῆνις τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν ἡγεμόνων. Δὲν ἐβράδυνε δὲ ἡ μῆνις αὕτη νὰ ἐκδηλωθῇ διὰ τῆς καταδικαστικῆς ἀποφάσεως τῆς ἐν ἔτει 1525 συνελθούσης ἐν Μόσχᾳ συνόδου. Ὁ κ. Παπαμιχαὴλ ἐκτίθει μετὰ γλαφυρότητος τὰ αἷτια τῆς κατὰ τοῦ Μ. κατηγορίας καὶ τὸ σκεπτικὸν τῆς καταδικαστικῆς ἀποφάσεως τοῦ συνοδικοῦ τούτου δικαστηρίου. Οὕτως ὁ ἀθλητῆς μοναχὸς κατεδικάσθη εἰς ἰσόβιον εἰρκτὴν ἐν τῇ μονῇ Βολοκολάμσκ «πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν καὶ διόρθωσιν». Ἐπὶ πλέον ἀπηγορεύθη αὐτῷ νὰ διδάσκη ὀπωσδήποτε, νὰ γράφῃ καὶ νὰ ἀλληλογραφῇ πρὸς ὀνονδήποτε καὶ νὰ ἔχη παρ' ἑαυτῷ τὰ ἄπερ εἶχε φέροι ἐξ Ἀγ. Ὄρους ἑλληνικὰ βιβλία. Τὴν καταδικὴν ὑπέγραψεν ὁ μητροπολίτης Μόσχας Δανιήλ. Ἡ μονὴ δέ, εἰς ἣν ἐγκλειστος διετάχθη νὰ διατελῇ ὁ ἰδεολόγος μοναχὸς διέκειτο ἐχθρικώτατα πρὸς αὐτόν, ὅτε τῶν μοναχῶν ταύτης οἰκειῶν τῷ μητροπολίτῃ Μόσχας καὶ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν ὄντων. Ὁ Μ. ἔγραψε βραδύτερον τῷ μητροπολίτῃ Μακαρίῳ ὅτι ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ «ἐτηρεῖτο ἐγκάθειρκτος ἐν δεσμοῖς καὶ ἐθανατοῦτο διὰ τοῦ ψύχους, τοῦ καπνοῦ καὶ τῆς πείνης». Ἐνεκα τῶν βασάνων τούτων πολλάκις ὁ Μ. περιέπιπεν εἰς πλήρη ἀπώλειαν τῶν αἰσθησεων, μέχρι νεκρώσεως. Τὴν ἐπὶ τοῖς βασάνοις δὲ ταύταις ἄλλων θέλων ν' ἀπαλύνη ποτέ, ἔγραψε «Κανόνα εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα» δι' ἀνθρώκος ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς φυλακῆς, ὡς στερούμενος χάριτος (σ. 302). Ὁ σ. παρατίθει ἐν συνεχείᾳ τὰ τέσσαρα πρῶτα τροπάρια τῆς α' φῶδης.

Ἐν τῇ δευτέρᾳ παραγράφῳ τοῦ αὐτοῦ Γ' Κεφ. ἐξετάζεται «Ἡ δευτέρα ὑποδικία» (1531) τοῦ Μ., ἐκτίθενται αἱ νέαι κατ' αὐτοῦ σκευωραὶ, ὅν τὸ κορύφωμα ἀπετέλει ἡ συσσώρευσις «σωρείτου αἰρέσεων» κατὰ τοῦ ὀρθοδοξοτάτου Ἐλληνος μοναχοῦ. Ἐν συνδυασμῷ πρὸς πάντα ταῦτα ὁ σ. λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ ὀμιλήσῃ περὶ τῶν ὄσκειν ἀντιλήψεων «δι' ἐκκλησιαστικὴν χειραφέτησιν», περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Μ. πρὸς τὸν ἐν Μόσχᾳ Τούρκον ἐπιτετραμμένον Ἰσκόντεγ, περὶ τῆς ἀποδοθείσης εἰς τὸν Μ. κατηγορίας περὶ μαγείας καὶ περὶ ἀρνήσεως τοῦ Μ. ὀπως μεταφράσῃ ἔργα τοῦ Θεόδωροῦ Κύρου, Ὄρθῶς δὲ ἀποφαίνεται ὁ σ. ὅτι ἡ κυρία κατὰ τοῦ Μ.

μῆνις τοῦ μητροπολίτου Δανιὴλ ὑπῆρξεν ἡ περὶ μοναστηριακῆς ἀγροκτημοσύνης γνώμη τοῦ Μ. Οὕτως ἐκλήθη καὶ νέα σύνοδος ἐν ἔτει 1531, ἐν ἣ μετὰ τοῦ Μ. ὑπόδικος κατέστη καὶ ὁ Βασιανός, καὶ νέα κατηγορίαι καὶ συκοφαντίαι συνεσωρεύθησαν. Διὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ νέου τούτου συνοδικοῦ δικαστηρίου ἐπεβλήθησαν τῷ Μ. νέα σιδηρὰ δεσμά, ἐγκάθειρις ἐν τῇ μονῇ Ὅστροτσι τῆς πόλεως Τβέρ καὶ ἰσόβιος στέρησις τῆς θείας Μεταλήψεως. Ὡς δὲ λέγει ὁ σ. «Ὁ Μ. ἀντιληφθεὶς ἤδη καὶ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς διαδικασίας τὰς διαθέσεις τοῦ μητροπολίτου καὶ τῆς συνόδου, ἐπίσθη ὅτι οὐδεμία ὑπάρχει διαφυγὴ ἀλλὰ ταλαιπωρηθεὶς εἰς τὸ ἔπακρον καὶ ἀνοικτιμῶνως βασανισθεὶς σωματικῶς τε καὶ ψυχικῶς ὑπὸ ἀφορήτων δοκιμασιῶν ἐξαιτοῦς ἐν δεσμοῖς σιδηροῖς εἰρκτῆς καὶ ἀπολέσας τὸ θάρρος του, ἐν μεγάλῃ συντριβῇ ἐξελιπάρησεν ἐπάνειλημμένως συγγνώμην... Εἰς τὸ ἔπακρον σωματικῶς καταπονηθεὶς καὶ ψυχικῶς ἀποκαμῶν, μόνον τώρα ἀντελήφθη σαφέστερον τὴν περὶ αὐτὸν κοινωνίαν καὶ τὰς αἰτίας τῆς κακοδαιμονίας, ἧς δὲν ἦτο ἄξιος» (σ. 317). Ἐν ἑτέρῳ παραγράφῳ ὁ σ. ἐξετάζει τὸν Μ. ὡς «Συγγραφέα τῆς εἰρκτῆς». Ὁ Μ. διετέλεσεν ἐγκάθειριτος ἐν τῇ μονῇ παρὰ τὴν Τβέρ μέχρι τοῦ 1551, ἥτοι ἐπὶ ὀλόκληρον εἰκοσαετίαν! Ὁ μητροπολίτης Τβέρ Ἀνάκιος, ἀνθρῶπος ἥμερος καὶ καλοκάγαθος, ἐπέδειξε συμπάθειαν πρὸς τὸν Μ. καὶ ἐπέτρεψεν αὐτῷ τὰς ἀγαπητὰς περὶ τὸ συγγράφειν ἐνασχολήσεις του, προμηθεύσας αὐτῷ μάλιστα μελάνην καὶ χάρτην. Ὁρθῶς δ' ἐξαίρεται ἡ στάσις αὕτη τοῦ μητροπολίτου Τβέρ ἐναντι τοῦ ἀναξιοπαθοῦντος λογίου μοναχοῦ. Πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν ἐπὶ κακοδοξίᾳ κατηγοριῶν ὁ Μ. συνετάξατο «Ὁμολογίαν πίστεως τοῦ ἐξ. Ἀγ. Ὁρους μοναχοῦ Μαξίμου, δι' ἧς πληροφορεῖ πάντα ὀρθόδοξον ἱερέα καὶ ἐπίσκοπον (ἀξιωματοῦχον) περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ὅτι εἶναι κατὰ πάντα γνησιώτατος ὀρθόδοξος, τῆσδε τῆν ὀρθόδοξον πίστιν πλήρη καὶ ἀκεραίαν καὶ ἄσπilon». Τῆς Ὁμολογίας ταύτης τοῦ Μ. ὁ σ. δίδει ἐκτενῆ ἀνάλυσιν μετὰ βαθυστοχαστῶν παρατηρήσεων. Ἐκ τῆς φυλακῆς του ὁ Μ. ἔγραψεν ἐπιστολάς καὶ πρὸς τὸν διαδεχθέντα τὸν Δανιὴλ εἰς τὸν θρόνον τῆς Μόσχας μητροπολίτην Μακάριον. Ὅπως ἀναιρέσῃ δὲ τὰς κακοβούλους συκοφαντίας περὶ ἐσκεμμένης διορθώσεως τῶν ὄψικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, συνετάξατο Ἀπολογία, ὑπὸ τὸν τίτλον: «Λόγος ἀπολογητικὸς περὶ τῆς διορθώσεως τῶν ὄψικῶν βιβλίων, ἐν ᾧ καὶ κατὰ τῶν λεγόντων ὅτι ἡ σὰρξ τοῦ Κυρίου μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν ἦτο ἀπερίγραπτος». Ἐπίσης συνετάξατο καὶ δεύτερον ἀπολογητικὸν ἔργον, φέρον τὸν τίτλον: «Λόγος ἀπολογητικὸς περὶ τῆς διορθώσεως τῶν βιβλίων». Ἐν ἰδιαιτέρῃ παραγράφῳ ἱστορεῖται ἡ ὑπὲρ τοῦ ἐγκλειστοῦ μοναχοῦ ἐπέμβασις τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Λουνοῦσου, τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Γερμανοῦ καὶ τοῦ ὑπεργήρου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ἰωακείμ, ὡς καὶ τῆς Ἱερῶς Συνάξεως τοῦ Ἀγ. Ὁρους καὶ αὐτῆς τῆς μονῆς Βατοπεδίου. Τὸ «μάταιον τῶν ἰεσίων» τούτων ἐξετάζεται εὐρέως ὑπὸ τοῦ σ., ὡς καὶ τὰ αἴτια τῆς μὴ ἐπιδράσεως τῶν προσπαθειῶν τῶν Πατριαρχῶν ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Μ. Ἀξιοπρόσεκτα εἶναι τὰ ἐκ τῆς εἰρκτῆς πρὸς τὸν ἐπίσης ἐγκάθειρτον πρῶην Μόσχας Δανιὴλ ἀπευθυνθέντα γράμματα τοῦ Μ.

Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζονται καὶ ἀναλύονται αἱ συγγραφαὶ τῆς εἰρκτῆς τοῦ Μ., αἱ ἐν εἴδει κυρίως ἐπιστολιμαίων διατριβῶν συντεταγμέναι. Παρέχεται ἀνάλυσις ἀκριβῆς καὶ μετ' ἐπιστάσις τῶν Ἑρμηνευτικῶν ἔργων τοῦ Μ., τῆς διδασκτικῆς τούτου ἀλληλογραφίας* ἱστοροῦνται τὰ κατὰ τοῦ Λουδοβίκου Βίβες

ὑπὸ τοῦ Μ. συνταχθέντα καὶ αἱ γνώμαι αὐτοῦ περὶ τοῦ φύλου τῶν ἀναστησομένων, περὶ τῆς προπαιτικῆς πληθύνσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἔτι δὲ αἱ ἐπικρίσεις αὐτοῦ κατὰ τῆς τυπολατρίας, αἱ γνώμαι αὐτοῦ περὶ τοῦ ἀγιορειτικοῦ βίου, αἱ ἀπαντήσεις εἰς ἄπορα (ὡς περὶ ἀκροστιχίδων; τοῦ πελεκάνου, τοῦ Λεβιάθαν, τῶν Σιβυλλῶν κλπ.), ὡς καὶ τὰ διδακτικά πρὸς τοὺς ἀρχοντας. Ἐν τέλει ἐκτίθεται κρίσις περὶ Ἰβάν τοῦ Τρομεροῦ ἐν ταῖς πρὸς τὸν Μάξιμον σχέσεσιν αὐτοῦ καὶ αἱ γνώμαι τοῦ Βισκοβάτη κατὰ τοῦ τότε ἐπιχειρηθέντος ἐν Μόσχα εἰκονογραφικοῦ νεωτερισμοῦ. Πλήθος δ' ἄλλων συναφῶν εἰδήσεων παρεμβάλλεται ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐκθέσει πρὸς ἀσφαλεστέραν κατανοήσιν τῶν ἐκτυλισσομένων περὶ τὴν μεγάλην μορφήν τοῦ Ἑλληνος μοναχοῦ Μαξίμου γεγονότων, ἰδίᾳ δὲ τὰ περὶ τῆς μεταφορᾶς τούτου εἰς τὴν Λαύραν τοῦ ἁγίου Σεργίου. Κατακλείει δ' ὁ σ. τὸ Γ' Κεφ. διὰ τῶν κατωτέρω λίαν χαρακτηριστικῶν γραμμῶν: «Οὕτως, ὁ πολύτλας Ἑλλην ἀγιορείτης μοναχός, τέλεον ἀπογυμνωθεὶς τῶν φίλων καὶ θαυμαστῶν του καὶ εὐρεθεὶς ἐν περιβάλλοντι πλήρει καχυποψίας καὶ δυσμενείας, οὐ μόνον ἐν πικρίᾳ διήνυσε καὶ τὸν χρόνον τῆς ἐν τῇ λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σεργίου πενταετοῦς διαβιώσεως, ἀλλὰ καὶ τὸ τελευταῖον τῆς ζωῆς του ἔτος ὑπῆρξε σφόδρα ὀδυνηρόν, ἔξ οὗ καὶ ἐτελεύτησε τῇ 21 Ἰανουαρίου τοῦ 1556, ἄγων τὸ 85ον ἢ 86ον ἔτος τῆς ἡλικίας του, πλήρης βραθείας εἰς τὴν κλήσιν καὶ τὸ καθήκον του πίστεως, ἥτις ἐπλήρου ὀλόκληρον τὴν ὑπαρξίν του καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐνέμεινε πιστὸς μέχρι τέλους» (σ. 397).

*

Ἐν Δ', τῷ καὶ τελευταίῳ Κεφαλαίῳ, ὁ σ. ἐν τέσσαρσι παραγράφοις ἐξετάζει: α) τὴν προσωπικότητα τοῦ Μαξίμου, β) τὸν Μάξιμον ὡς συγγραφέα, γ) τὸ πλαίσιον τῆς δράσεως τοῦ Μαξίμου καὶ δ) τὸν μέγαν τῶν Ῥώσων ἀναμορφωτῆν. Νομίζω ὅτι μεθοδολογικῶς θὰ ἦτο προτιμότερον ἀντὶ τοῦ Δ' Κεφ. νὰ τεθῇ «Ἐπιμετρον» καὶ ἐν συμπληρωματικοῖς «Παραρτήμασι» νὰ διερευνηθοῦν πάντα τὰ περὶ τὸν Μάξιμον προβλήματα. Οὕτω θὰ ἐξήρητο ἢ ἐν «Ἐπιμέτρῳ» ἐκθεσις, θεωρουμένη ὡς ἐπιστέγασμα τῆς ὅλης ἱστοριογραφίας. Ἐν τῷ Δ' δὲ Κεφ. θὰ ἠδύναντο νὰ ἐξετασθῶσι τὰ Συγγράμματα τοῦ Μαξίμου, ἵνα οὕτω σχηματισθῇ ὀλοκληρωμένη ἀντίληψις τῆς μορφῆς τοῦ Ἑλληνος λογίου μοναχοῦ. Οὕτω πως θ' ἀπεφεύγετο ἡ ἀποκομιζομένη ἀντίληψις, ὅτι ὁ σ. ἐπανερχεται εἰς ζητήματα ἐκτεθέντα καὶ προβλήματα τεθέντα ἢ καὶ λυθέντα ἐν τῇ κυρίᾳ ἱστορικῇ ἐκθέσει.

Ὅπως ποί' ἂν ἦ ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ ἐξετάζονται μεγίστης σπουδαιότητος προβλήματα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Μ., μάλιστα δ' ἐκτίθενται ἐν κριτικῇ ἀναλύσει τὰ νεώτατα πορίσματα τῆς περὶ τὸν Μ. ἐρεῦνης, τὰ εἰς φῶς ἐλθόντα κυρίως διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ῥώσου συγγραφέως Elie Denissof, Maxim grec et l' Occident, Ἐν Βρυξέλλαις 1943. Οὕτως ἀπεδείχθη ὅτι Μάξιμος ὁ Γραικὸς εἶναι ὁ αὐτός, ὃν ἀνευρίσκομεν ἐν Ἄρτη μὲν, Κερκύρᾳ καὶ Ἰταλίᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη, ἐν Ἄθῳ δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μαξίμου Τριβώλη. Ἐπίσης ἀποδεικνύεται ὅτι τὴν καταγωγὴν ἦτο ὁ Μ. Σπαρτιάτης καὶ ὅτι κατήγετο ἐξ εὐγενοῦς οἴκου. Ὁ ἴδιος ὁ Μ. ἐν τινι ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Γρηγορόπουλον τοῦ 1500 υπογράφεται «Δωρίλεος ὁ Τριβώλης ὁ ἐκ Σπάρτης Λακεδαιμόνιος». Τὸ ὄνομα «Δωρίλεος» παρέσχε πολλὰς δυσχερείας πρὸς κατανοήσιν τῷ Denissof, ὅστις προέτεινε τὴν γραφὴν «Δωρίκλεος», δι' οὗ ὁ Μ. ὑπαινίσσεται τὴν

ἐνδοξον δωρικὴν του καταγωγῆν. Ἐν τῷ ΘΣ II, 1645 εὑρομεν καὶ τὴν γραφὴν «Δορυκλείους», ἧτοι φυγάς, εἰλημμένην ἐκ τοῦ Πausan. 1,40,4. Πρβ. καὶ τὸ ὄνομα Δορυκλείδας, τὸ σημαῖνον τὸν Λακεδαιμόνιον γλύπτην (ΘΣ II, 1645. Πausan. 5,17,1). Σπουδαιότατον εἶναι καὶ τὸ ἀποκαλυφθὲν ὅτι ὁ Μ. ἐν ἔτει 1502 περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα ἐν τῇ παρὰ τὴν Φλωρεντίαν μονῇ τῶν Δομινικανῶν τοῦ Ἀγ. Μάρκου, ἐν ἣ καὶ ὁ Savonarola ἀνήκεν, καὶ ὅτι μετὰ διετίαν μόλις ὁ Μ. ἀπέβαλε τὴν μοναχικὴν ιδιότητα καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν, γενόμενος πλέον μοναχὸς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου ἐν Ἀθῶ. Τὰ αἷτια τῆς εἰς τὸν Καθολικισμόν μεταστάσεως καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἀποσκιρτήσεώς του, ὡς καὶ τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ σ. μετὰ βαθείας παρατηρητικότητος καὶ ψυχαναλυτικῆς ἱκανότητος. Ἐν ἑτέρῃ παραγράφῳ ἐρευνᾶται ἡ ἱστορία τοῦ οἴκου τῶν Τριβάλων, ἐξ ἧς ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ Λακωνία ὑπῆρξεν ἡ κοίτις τῆς οἰκογενείας τοῦ Μ. Ἀκριβεστῆρα δ' ἐρευνα γίνεται διὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐν Ἰταλίᾳ διατριβῆς τοῦ Μ. καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεως τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Ἐν ἰδιαιτέρῳ δὲ παραγράφῳ διαλευκαίνονται πλεῖστα σημεῖα τῆς δεκαετοῦς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου ἐν Ἀθῶ διαβιώσεως τοῦ Μ. Τέλος ἐρευνᾶται «ὁ Μ. ὡς συγγραφεὺς» καὶ εἰδικώτερον ἡ δημοτικότης τῶν συγγραφῶν του, τὰ θέματα (Δογματικά, Πίστις καὶ Γνώσις, Ἡθικά, Ἑρμηνευτικά), τὸ κῦρος τοῦ Μ. ὡς γραμματικοῦ, ὁ Μ. ὡς κριτικῆς, καὶ ὁ Μ. ὡς μεταφραστῆς. Διαλευκαίνονται δ' ἐν συνεχείᾳ πλείονα προβλήματα τῶν σχεσεων Μ. καὶ Σαβοναρόλα καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεως τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἡ ἀρνητικὴ θέσις, ἣν ὁ Μ. ἐν τέλει ἔλαβεν ἔναντι ταύτης. Ἐν ἄλλῃ παραγράφῳ ἐξετάζεται ὁ Μ. ὡς γραμματολόγος καὶ ποία ἡ θέσις ἣν οὗτος κατέλαβεν ἐν τῇ διεθνεῖ γραμματείᾳ (Ῥωσικῇ, Δυτικῇ, Ἑλληνικῇ). Ὑπὸ τὸν τίτλον «τὸ πλαίσιον τῆς δράσεως τοῦ Μ.» ἐρευνῶνται ἐν ἰδιαιτέρῳ παραγράφῳ μεγίστης σπουδαιότητος ζητήματα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐν Ῥωσίᾳ δράσιν τοῦ λογίου μοναχοῦ. Οὕτως ἐξετάζεται ὑπὸ τὸ πρῶτον τῶν εἰς φῶς ἐλθόντων νέων εἰδήσεων περὶ Μ. ὑπὸ τοῦ Denissof, τὸ ὡσικὸν περιβάλλον, εἰς ὅπερ εὐρέθη ὁ Μ., ὡς καὶ αἱ διάφοροι ἰδεολογικαὶ ζυμώσεις ἐν τῇ ἀχανεῖ ταύτῃ χώρᾳ. Ἐπίσης ἐκτίθεται ἀκριβέστερον ἢ τότε ἐν Ῥωσίᾳ κρίσις τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ στροφὴ τῶν Ῥώσων πρὸς τὴν Δύσιν ἢ διακοπὴ τῶν βυζαντινῶν παραδόσεων ἢ μοσχοβιτικὴ ἀνθελληνικὴ μονορθοδοξία ἢ μέγιστος τῶν Ῥώσων πίστις, ὅτι οὗτοι εἶναι ὁ ἐκλεκτός λαὸς τοῦ Θεοῦ ὁ ὡσικὸς δυτικισμὸς καὶ ἡ Σοφία Παλαιολογίνα ἢ στάσις, ἣν ἐν προκειμένῳ ἐτήρησεν ὁ Μ. καὶ ὁ κύριος λόγος τῆς διώξεως καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Μ., ὡς καὶ ἡ ἔννοια τῆς καταδίκης του. Ἐν τῇ τελευταίᾳ παραγράφῳ ὑπὸ τὸν τίτλον «ὁ μέγας τῶν Ῥώσων ἀναμορφωτής» ἐρευνῶνται λεπτομερέστερον καὶ ἀκριβέστερον τὰ κατὰ τὴν σύνθετον «Στογλάβ» τοῦ 1551 τὸ πρῶτον ὡσικὸν τυπογραφεῖον καὶ ὁ Μ., τὸ πανρωσικὸν κῦρος τοῦ Μ. οἱ Ῥασκόλνικοι ὁ Μ. ὡς πρῶτος μνητῆς τῶν Ῥώσων εἰς τὸν ἑλληνικὸν κλασικισμόν ὁ Μ. αἷτιος τῆς ἐν Ῥωσίᾳ ἀποκαταστάσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κῦρους, ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας καὶ ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Πατριάρχου Νίκωνος. Ἐπίσης ἐκτίθενται τὰ αἰτιολογοῦντα τὴν ἀναγνώρισιν ἐνωρίτατα ἤδη τοῦ Μ. ὡς «δοσιμαρτυρος». Ἐν τέλει παρατίθεται πλήρης καὶ πλουσιωτάτη Βιβλιογραφία, καταλαμβάνουσα τὰς σσ. 513—531. Ἐν ταῖς τρισὶν ἐπομέναις σελίσιν τίθενται αἱ «Βραχυγραφίαι». Τὰς σσ. 537—644 καταλαμβάνουν πλουσιωτάται

σημειώσεις, ἐν αἷς πλεῖστα προβλήματα διερευνῶνται καὶ διαλευκαίνονται. Ἐν τέλει παρατίθεται «Εὐρετήριο» κατ' ἀλφάβητον τῶν κυρίων ὀνομάτων, ὡς καὶ φωτοτυπικὸν ἀντίγραφον αὐτογράφου τοῦ Μ. ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Ψαλτήρος.

*

Ὁ Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Γρηγόριος Παπαμιχαήλ εἶναι παρ' ἡμῖν ὁ μοναδικὸς γνώστης τῆς Ῥωσικῆς Ἱστορίας καὶ Λογοτεχνίας καὶ ἄρα ὁ μόνος ἱκανὸς διὰ τὴν διαπραγματεύσασθαι τῆς Ἱστορίας ἐνὸς τόσου σπουδαίου ἀνδρός, οἷος ὁ Μάξιμος ὁ Γραικός, τοῦ ὁποίου οὐ μόνον τὴν πεφωτισμένην δρεῶσιν ἐν Ῥωσίᾳ, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ὑπαρξιν οἱ πλείονες ἠγνοοῦμεν. Διὰ τῆς μετὰ χεῖρας λοιπὸν ὀγκωδεστάτης μονογραφίας του ὁ σ. ἐπλήρωσε μέγα κενὸν τῆς τε Ἑλληνικῆς καὶ τῆς διεθνοῦς Γραμματείας. Ὅθεν πᾶς ἔπαινος καὶ πᾶσα ἔκτασις τοῦ παρόντος πονήματος ἀσφαλῶς ὠχριοῦν καὶ μειονεκτοῦν πρὸ τοῦ μεγέθους τῆς ὀφειλῆς τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας ἔναντι τῆς ἀνυπολόγιστου εἰς ἀξίαν προσφορᾶς τοῦ σοφοῦ συγγραφέως. Δὲν πρόκειται περὶ ἀπλῆς τινὸς μονογραφίας ὁσονδήποτε μεγάλης ἐκκλησιαστικῆς προσωπικότητος, ἀλλὰ περὶ συστηματικῆς ἐρεῦνης καὶ ἐξιστορήσεως τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ τῆς ἀχανοῦς Ῥωσίας καὶ τῶν ποικιλωτάτων φάσεων, δι' ὧν διήλθεν ἡ ἐκχριστιάνισις καὶ ἐκπολίτισις τῶν ἀπειραριθμῶν λαῶν καὶ φυλῶν τῆς μεγάλης ταύτης χώρας, γαλβανισθεῖσης ἐν τῷ λέβητι τοῦ Ἑλληνοβυζαντινοῦ καὶ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐν ταῦθα δ' ἀκριβῶς ἔγκειται καὶ ἡ ἀνυπολόγιστος σημασία Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, ὡς Φωτιστοῦ καὶ Ἀναμορφωτοῦ τῆς Ῥωσικῆς σκέψεως.

Ὁ μετ' ἐπιστασίας μέλλων νὰ μελετήσῃ τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον τοῦ κ. Παπαμιχαήλ δ' ἀποκομίσῃ ἀνυπολόγιστα ὀφέλη καὶ εἰς πλουτισμὸν τῶν ἱστορικῶν αὐτοῦ γνώσεων καὶ εἰς καλαισθητικὴν ἀπόλαυσιν, λόγῳ τῆς λογοτεχνικῆς ἱκανότητος τοῦ σ. πρὸς διατύπωσιν τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐκθέσεως. Ὡς ἔγραφον καὶ ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν» (Ἐν Ἀθήναις 1951 σ. 150/1), ἀπορεῖ τις τί πρῶτον νὰ θαυμάσῃ τῆς προτύπου ταύτης ἱστορικῆς μονογραφίας. Τὴν μέθοδον, τὸ γλαφυρὸν τοῦ ὕφους, τὴν βαθεῖαν τῶν πηγῶν γνώσιν, τὴν περὶ τὴν βιβλιογραφίαν—ῥωσικὴν καὶ ξένην—ἐνημερότητα, τὴν διερευνητικὴν καὶ ἀνιχνευτικὴν δεξιότητα, τὴν διονυχιστικὴν κριτικὴν παρατηρητικότητα, τὴν εὐρυμάθειαν καὶ τὴν μετὰ δεξιότητις ἐπίλυσιν τῶν ἐν ἐκάστη παραγράφῳ ἐκπηδῶντων προβλημάτων ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ἢ τὴν ἀκάματον τούτου προσπάθειαν καὶ ὑπομονὴν καὶ ἐπιμονὴν, ὅπως πλουτίσῃ τὴν Ἑλληνικὴν Γραμματεῖαν διὰ τοῦ κατὰ κυριολεξίαν πονήματος τούτου, πρὸς ἀφαντάστους δυσχερείας προσκοῦσαντος κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου του, ὡς προσιμαζόμενος ὁ ἴδιος ἐκτίθησιν;

Συνιστῶμεν λοιπὸν ἐκθύμως τὴν ἀπόκτησιν τοῦ ἔργου τούτου ὑπὸ πάντων τῶν περὶ τὴν Θεολογίαν καὶ Φιλολογίαν ἀσχολουμένων καὶ ἔχονεν δι' ἐλπίδος ὅτι τὸ μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδος τοῦ σύγγραμμα τούτου, ἐξέχουσαν θὰ καταλάβῃ θέσιν ἐν πάσῃ δημοσίᾳ καὶ ἰδιωτικῇ Βιβλιοθήκῃ.

Konrad Algermissen, *Konfessionskunde*, 6 Auflage 1950, Verlagsbuchhandlung *Joseph Ciesel—Celle* (σελ. XV+910).

Ἐπανείδεν εἰς ἕκτην ἐπιμελημένην ἔκδοσιν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ μνημειῶδες ἔργον τῆς συγχρόνου Συμβολικῆς («*Konfessionskunde*») τοῦ ἀκαταπονήτου ὁμαιοκαθολικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας K. Algermissen. Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς γνωστοποίησιν τῶν κατ' αὐτὸ καὶ κρίσιν τῶν ἐπὶ μέρους, θεωροῦμεν οὐχὶ ἀσκοπον νὰ ἐξηγήσωμεν τινὰ σχετικὰ μὲ τὸν προκείμενον τίτλον τοῦ ἔργου, *Konfessionskunde*.

Οὕτω καλεῖται ἐν τοῖς ἑτεροδόξοις θεολογικοῖς συστήμασι τὸ νέον μάθημα τὸ καταλαβὸν κατὰ τὰς τρεῖς τελευταίας δεκαετίας τὴν θέσιν τῆς ἀχοι τοῦδε καλουμένης Συμβολικῆς. Ἡ τελευταία αὕτη εἶχεν ὡς περιεχόμενον τὴν ἔρευναν τῶν γνωσιῶν Συμβόλων (πίστεως) ἢ συμβολικῶν βιβλίων τῶν διαφόρων Χριστιανικῶν ὁμάδων («*Ἐκκλησιῶν*») ὡς καὶ τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Συμβόλων τούτων διακρίβωσιν τῶν δογματικῶν διαφορῶν αὐτῶν μεθ' ὑποδηλώσεως καὶ ὑποστηρίξεως βεβαίως τῆς ἀπόψεως τῆς «*Ἐκκλησίας*», εἰς ἣν ὁ ἕκαστος ἐρευνητὴς ἀνήκεν. Ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ὄρου Συμβολικῆ διὰ τοῦ *Konfessionskunde*, μετὰ ταύτης δὲ καὶ ἡ μεταβολὴ εἰς τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν μέθοδον τοῦ ὑποδηλουμένου θεολογικοῦ μαθήματος, ἐγένετο ἀφ' ὅτου ἰδίᾳ εἰς πάσας τὰς χριστιανικὰς παρατάξεις ἀφυπνίσθη ἕκ νέου ἡ περὶ τῆς «*Οἰκουμένης*» ἰδέα, ἥτοι τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ προσπάθεια ἐπαναστροφῆς αὐτῶν ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ διαμελισμοῦ καὶ τῆς ἀπομονώσεως εἰς τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ζωὴν τῆς γνησίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν ἐνότητα καὶ τὴν ζωὴν τῆς Οἰκουμένης ἐν τῇ πρωταρχικῇ χριστιανικῇ τοῦ ὄρου σημασίᾳ. Πρὸς πραγμάτωσιν τούτου ἐκρίθη ἀναγκαῖα ἡ βαθυτέρα μελέτη καὶ διερεύνησις τῆς οὐσίας καὶ τῆς ὑφῆς ἕκαστου τῶν παρουσιαζομένων συγχρόνων ἐκκλησιαστικῶν τύπων, ἀνευ παραμελήσεως τῆς σπουδῆς καὶ τοῦ ὅλου ἱστορικοῦ αὐτῶν ὑποβάθρου. Ἐπεδιώχθη ἡ διακρίβωσις τῶν ἕκ τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τῆς ἐνιαίας καὶ συνεχοῦς ζωῆς τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας προκυψάντων ἐν ἕκαστῳ τύπῳ προβλημάτων, ἡ παρατήρησις καὶ ἐκτίμησις τῶν ἀναφαινομένων ἰσοπῶν πρὸς ἐπαναζωογόνησιν τῶν ὑφισταμένων τυχόν στοιχείων τῆς γνησίας ἐκκλησιαστικῆς οὐσίας διὰ τὴν οἴκοθεν τρόπον τινὰ ἐπαναπροσέγγισιν εἰς τὸ γνήσιον ἐκκλησιαστικὸν ἰδεῶδες καὶ ἐπομένως διὰ τὴν ἐπανένταξιν εἰς τὴν γνησίαν οἰκουμενικὴν χριστιανικὴν ζωὴν. Πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσι τὸ περιεχόμενον τοῦ νέου θεολογικοῦ κλάδου, τῆς *Konfessionskunde* κατὰ τὸν ἐπικρατοῦντα ξένον ὄρον, ὃν θὰ ἠδυνάμεθα ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὴν γλῶσσαν ἡμῶν διὰ τοῦ Ἐκκλησιογραφία, τοῦ ὄρου Ἐκκλησιολογία (*Ekklesiologie*) χρησιμοποιομένου εἰδικῶς διὰ τὴν ὑποδήλωσιν τοῦ γνωστοῦ τμήματος τῆς Δογματικῆς.

Καὶ ἡ νέα ἐκκλησιογραφικὴ ἐπιστήμη χωρεῖ εἰς τὸ ἔργον αὐτῆς, ὡς ἡ Συμβολικῆ, ἐκ ταύτης ἢ ἐκείνης τοῦ ἕκαστος ἐρευνητοῦ, τῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἐρευνητοῦ, ἀπόψεως ὁρωμένη. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἀπόψεως προβάλλεται ἕκαστος τὸ ἰδεῶδες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος, εἰς ἣν ἡ ἐπιστήμη ἡμῶν ἀποβλέπει, καὶ ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης κρίνονται ἢ ἀξιολογοῦνται ἐν γένει οἱ τὴν ἐνότητα διασαλεύοντες ἢ ἐπανασυνιστῶντες παράγοντες. Οὕτως ἐπιδιώκεται διὰ τῆς κατὰ τὸ δυνατόν ἀντικειμενικῆς, ἐν πνεύματι ἀγάπης καὶ ἀμοιβαίας κατανοήσεως, ἀλλ' ἀνευ ὑποχωρήσεων καὶ θυσιῶν εἰς βῆρος τῆς ἀληθείας, μελέτης τῆς παρουσιαζομένης εἰκόνας τῆς διαιρέσεως ἢ ἐπανεῦρεσις ἀπάντων τῶν χριστοπωνύμων τμημάτων τὸ ἀπαράσάλευτον

ιδεῶδες τῆς Μιάς Ἁγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο διαφέρει παντὸς οὐτοπιατικοῦ ιδεώδους κατὰ τὸ ὅτι ἐξεφάνη καὶ ἐκφαίνεται ἀδιακόπως διὰ τῆς ἐπιγῆς ὁρατῆς ἐκδηλώσεως, ἥτις λαμβάνει συγκεκριμένον περιεχόμενον ἱστορικῆς ζωῆς. Ἐκφαίνεται τὸ ἰδεῶδες τοῦτο διὰ τῆς ὁρατῆς ἢ ἱστορικῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐνωματωσάσης ἅπαξ διὰ παντὸς τὴν ὑψίστην δυνατὴν τελειότητα τῆς ἀποκαλύψεως τῆς θείας περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας αὐτοῦ βουλῆς καὶ ἐνεργείας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὸ μῆθημα ἡμῶν, ἀσχολούμενον περὶ τὰς μορφὰς τῆς ὁρατῆς ἢ ἱστορικῆς ταύτης ἐκδηλώσεως, δὲν ἄγει εἰς σχετικοποίησιν τοῦ ἀπολύτου χαρακτικῆς τῆς Μιάς Ἁγίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐφ' ὅσον, ὡς προελέχθη, καὶ διὰ μέσου τῶν πολλῶν ἐκδηλωμάτων τῆς εἰς διάφορον βαθμὸν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων βιώσεως τῆς Μιάς Ἀληθείας, τελικῶς δύναται τις νὰ διαπιστώσῃ τὴν ὑπεροχὴν τῆς γνησίας βιώσεως τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκεκαλυμμένης ἀληθείας καὶ ταύτην νὰ ἀναγάγῃ εἰς γνώμονα καὶ ἑνθμιστὴν πάσης εἰς τὸ ἰδεῶδες τῆς «Μιάς Ἁγίας» τεινούσης ἐφέσεως ἢ κινήσεως ἐν τῇ ἱστορικῇ ὁρῇ.

Καὶ τὸ μετὰ χεῖρας ἐκκλησιογραφικὸν ἔργον τοῦ K. Algermissen τὸ ἰδεῶδες τοῦτο προτίθεται ἐπιστημονικῶς νὰ ἐξυληθεῖται ἐκ τῆς ὁμοιοκαθολικῆς βεβαίως ἀπόψεως. Τὸ προβαλλόμενον ἐνταῦθα ἰδεῶδες εἶναι τὸ ἐν τῷ Ρωμαιοκαθολικισμῷ ἐπιτευχθέν, τὸ τῆς ἰσχυρᾶς δηλονότι ὁμοιομορφου ἐξωτερικῆς ἐκκλησιαστικῆς διοργανώσεως, ὅπερ προέρχεται ἐκ τῆς μέχρις ὀρισμένου μόνον ὁρίου κατανοήσεως καὶ βιώσεως τῆς ἱστορικῶς ἐκφαινομένης θείας πραγματικότητος, ἥτοι τῆς ἐν Χριστῷ ἐλευθερίας καὶ τῆς διὰ τῆς χάριτος Αὐτοῦ ἐν τῇ κοινωνίᾳ, τῇ ἰδρυθείᾳ ὑπ' Αὐτοῦ, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, μυστηριακῆς μεθέξεως.

Τὸ ὅλον ἔργον ὑποδιαιρεῖται εἰς ἕξ μεγάλα μέρη. Εἰς τὰ δύο πρῶτα, ἐκ δέκα πέντε ἕκαστον κεφαλαίον, πραγματεύεται ὁ συγγραφεὺς τὴν ἐκκλησιολογικὴν ἐν γένει διδασκαλίαν κατὰ τε τὴν καινοδιαθηκικὴν αὐτῆς βάσιν καὶ τὴν ἐν τῇ ἱστορικῇ ἀνελίξει ἐκφαινομένην καὶ ἀποτύπωσίν της. Παρακολουθεῖ εἰς τὸ δεύτερον μέρος τὴν δι' ἀγῶνων κατὰ τῆς αἰρέσεως καὶ παντοίων ἄλλων ἀντιδράσεων ἀνάδειξιν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος εἰς παγκόσμιον «Καθολικὴν» Ἐκκλησίαν καὶ καταγίνεται ἐν γένει ὁ συγγραφεὺς ἡμῶν περὶ τὴν ἐκθεσιν καὶ κατοχύρωσιν τῆς ἀληθείας, ὅτι ἐν τῇ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ περιεσώθη, διὰ τῆς ἐνότητος κυρίως, ἢ γνησίας οὐσίας τῆς ἐν Χριστῷ Ἀποκαλύψεως. Δεδομένου ὅτι ὡς γνώμων τῆς ὀρθότητος τῶν ἀποφάνσεων ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ζητημάτων ὑπάρχει ἡ κοινὴ βάσις τῆς οἰκουμένης ἢ καθολικῆς συνειδήσεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἣν βάσιν καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου ὡς καὶ οἱ λοιποὶ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν ἀναγνωρίζουσι καὶ ἐπικαλοῦνται, δύναται πολλὰ ἐκ τῶν συμπερασμάτων τῶν δύο πρῶτων μερῶν νὰ ἀναγνωρισθῶσιν ὡς ὀρθὰ καὶ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. Αἱ γνωσταὶ ἐπιφυλάξεις ἔναντι τῶν εἰδικῶν ὁμοιοκαθολικῶν ἐκκλησιολογικῶν ἀντιλήψεων διατηροῦνται καὶ ἐν προκειμένῳ δι' ὀρισμένα σημεῖα τῆς ἐκθέσεως. Οὕτω ἐπὶ παραδείγματι διὰ τὰ κεφάλαια 4 καὶ 7 τοῦ δευτέρου μέρους. Ταῦτα διαλαμβάνουσι τοὺς εἰδικούς ὁμοιοκαθολικούς χαρακτικῆς τῆς περὶ Ἐκκλησίας ἀντιλήψεως, ἥτοι τὰ περὶ Πέτρου καὶ τῆς ἐκ τούτου ἀποκλειστικῆς προνομιακῆς διαδοχῆς τοῦ ρωμαίου Ἐπισκόπου, τὰ περὶ παπικοῦ ἀλαθῆτου καὶ τὰ ὅμοια.

Τὸ τρίτον καὶ τέταρτον ἐκ τῶν μεγάλων μερῶν περιέχουσι κατὰ τὴν

προεκτεθείσαιν μέθοδον τῆς Ἐκκλησιογραφίας καὶ ἐξ ἐπόψεως βεβαίως ὁμαιοκαθολικῆς τὴν μορφολογίαν τῶν ἀπὸ τῆς Ρώμης «ἀποκεχωρισμένων» χριστιανικῶν τμημάτων τὰ περὶ τῶν «ἀποκεχωρισμένων Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς» τὸ τρίτον μέρος καὶ τὰ περὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ τὸ τέταρτον. Εἰς τὸ περὶ τῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν μέρος ἀνὰ ἓν μικρὸν κεφάλαιον ἀφαιροῦνται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν κάτωθι κατὰ σειρὰν ἐκκλησιαστικῶν τμημάτων τῆς ἀνατολικῆς συριακῆς νεστοριανικῆς Ἐκκλησίας, τῆς δυτικῆς συριακῆς τῶν Ἰακωβιτῶν, τῆς τῶν Χριστιανῶν τοῦ Θωμᾶ (εἰς τὰς Ἰνδίας), τῆς τῶν Ἀρμενίων, τῆς Κοπτικῆς καὶ τέλος τῆς Ἀβύσσινακῆς Ἐκκλησίας. Τὰ δέκα ἐπόμενα κεφάλαια ἀφαιροῦνται εἰς τὴν ἐκθεσιν τῶν κατὰ τὴν Ὁρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν. Ταύτης ἐξετάζεται ἡ ἀρχή, ἡτοί ἡ γένεσις κατὰ τὴν παραδεδεγμένην ὁμαιοκαθολικὴν ἀποψιν, τὴν τοῦ «σχίσματος» ἀπὸ τῆς Ρώμης (τὰ ἐν προκειμένῳ νεώτατα πορίσματα τῆς ἐρεῦνης ἐπιφανῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ Dvornik δὲν λαμβάνονται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ὑπ' ὄψιν). Ἐν συνεχείᾳ ἐκτίθεται λεπτομερῶς τὰ κατὰ μίαν ἐκάστην τῶν Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, τῶν συγκροτουσῶν τὸ σῶμα τῆς μιᾶς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Δύο ἰδιαίτερα κεφάλαια διαλαμβάνουσι τὴν ἐξέτασιν τῆς Ὁρθοδόξου θείας λατρείας καὶ τῆς ἐκδηλώσεως ἐν γένει τῆς εὐσεβείας τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ πληρώματος. Μὴ δυνάμενοι νὰ ὑπεισέλθωμεν ἐνταῦθα εἰς λεπτομερείας καὶ νὰ ἐπιχειρήσωμεν κριτικὴν διαφύρων σημείων τῶν εἰς τὴν Ὁρθοδοξίαν ἀφορῶσων γνωμῶν τοῦ συγγραφέως, περιοριζόμεθα νὰ ὑποδηλώσωμεν ὅτι δὲν δύναται βεβαίως νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ ἀντίληψις αὐτοῦ περὶ τῆς μεταγενεστέρως μορφῆς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἥτις ἀντίληψις συνοψίζεται, ἐν σελίδι 349, εἰς τὴν ἀκόλουθον κρίσιν: «Παραβλέπει ἐν προκειμένῳ (ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία) τὸ ὅτι δὲν δύναται αὕτη νὰ τεθῆ εἰς ἴσην μοῖραν μὲ τὴν βυζαντινὴν Ἐκκλησίαν τοῦ ε' καὶ στ' αἰῶνος. Διότι ἡ τελευταία αὕτη ἴστατο ἠνωμένη μετὰ τῆς Ρώμης καὶ τοῦ δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς κοινὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν χριστολογικῶν πλανῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐνῶ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία προῆλθεν ἐκ τῆς ἀντιθέσεως πρὸς τὴν Ρώμην καὶ ἐκ τοῦ χωρισμοῦ ἀπὸ τῆς δυτικῆς χριστιανοσύνης, συνεπῶς ἀπὸ τῆς ἐν γένει χριστιανικῆς ἐνότητος».

Τὸ τέταρτον μέρος διαλαμβάνει περὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ, τῆς ἀρχῆς, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς περαιτέρω διαμορφώσεως αὐτοῦ, ἐξ ἧς καταδεικνύεται ὁ διασπαστικὸς τῆς ἐνότητος χαρακτῆρ τοῦ δυτικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τούτου φαινομένου, τοῦ ὁποίου ἐπίσης ἐκτίθεται ἐκκλησιογραφικῶς ἡ ὅλη μορφολογικὴ συγκρότησις καὶ ἐκδήλωσις.

Τὸ πέμπτον μέρος καταλαμβάνει τὴν θέσιν τῆς παλαιότερας Συμβολικῆς ἐπομένως πραγματεύεται ἐν αὐτῷ ὁ συγγραφεὺς περὶ τῶν συμβολικῶν βιβλίων τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν καὶ ἐκθέτει βάσει τῶν βιβλίων τούτων συγκριτικῶς τὰ δογματικὰ αὐτῶν (τῶν Ἐκκλησιῶν) συστήματα.

Τὸ ἕκτον καὶ τελευταῖον μέγα μέρος τοῦ ἔργου ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Una sancta» διαλαμβάνει τὸ φλέγον ζήτημα τῆς χριστιανικῆς ἐνωτικῆς κινήσεως διὰ μέσου τῶν αἰῶνων καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν. Τὸ ζήτημα τοῦτο περιγράφεται λίαν ὀρθῶς ὡς αἴτημα τῆς χριστιανικῆς αὐτοσυνειδήσεως, ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς πρωταρχικῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐννοίας ἀπορρέον, ἡ δὲ λύσις τοῦ σχετικοῦ προβλήματος χαρακτηρίζεται, ἐπίσης λίαν ὀρθῶς, ὡς τὸ σπουδαιότατον προκείμενον καθῆκον τῆς χριστιανοσύνης (σ. 840), Ἡ ἐκθεσις τῶν σημείων τούτων γίνεται, εἰ καὶ ἐξ ἐπόψεως ὁμαιοκαθολι-

κῆς, μετὰ εἰρηνικοῦ, ὑπὸ χριστιανικῆς ἀγάπης ἐλαυνομένου πνεύματος. Προσευχή καὶ ταπεινόφρονοῦσα αὐτογνωσία, ἀκριβῆς γνῶσις τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν ἑτέραν πλευράν, μεθ' ἧς ἐπιδιώκεται ἡ συνεννόησις, καὶ σπουδὴ τῶν ἐν αὐτῇ ἀναφαινομένων ἀντιστοίχων ἐνωτικῶν διαθέσεων ἢ ἐκδηλώσεων, ἀμοιβαία κατανόησις καὶ εἰλικρινῆς πρόθεσις ὅπως ἀναγνωρισθῶσιν ἰδιαίτερα διαφυλαχθέντα καὶ ἐν τῇ ἑτέρᾳ παρατάξει χαρίσματα, ἅτινα ἐπίσης ἀνάγκη νὰ ἀξιολογῶνται δεόντως κατὰ τὴν σκοπούμενην ἐπίτευξιν τῆς συμφωνίας καὶ ἄρα καὶ τῆς ἐνότητος, ταῦτα καὶ τὰ παρόμοια ὑποδεικνύονται ὡς μέσα προσεγγίσεως καὶ πληρώσεως τῆς μεγάλης χριστιανικῆς προσδοκίας διὰ τὴν ἐπανεύρεσιν ἀπάντων ἐν τῇ πραγματικότητι τῆς «Μιᾶς Ἀγίας» (Una sancta)

Τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον, παρέχον ἔστω καὶ διὰ μέσου τοῦ ῥωμαιοκαθολικοῦ πρίσματος, πλούσιον ὕλικόν περὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐν γένει καταστάσεως τῶν συγχρόνων μορφῶν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ χριστιανικῆς ἐκδηλώσεως, ἐξυπηρετεῖ ἀναμφιβόλως μίαν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν διὰ τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ἐνωτικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἰδεώδους. Ἐπομένως δύναται τοῦτο νὰ χρησιμεύσῃ καὶ τοῖς Ὁρθοδόξοις ὡς πολύτιμον βοήθημα κατὰ τὴν ἐκ τῆς ἰδίας αὐτῶν ἀπόψεως ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος τῶν ἀπὸ τῆς βαθυτέρας καὶ οὐσιαστικωτέρας οἰκουμενικῆς ἐνότητος, τῆς διὰ τῆς Ὁρθοδόξου χριστιανικῆς πίστεως συγκρατουμένης, ἀποκεχωρισμένων χριστιανικῶν τμημάτων.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΘΡ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ